

«революційного гарту», що його волю послабили «рецидиви ідеалістичних помилок», що він зайшов у «глухий кут індивідуалізму», з якого вирішив знайти «вихід» у небутті¹⁰⁰.

Проте з однією тезою Івана Микитенка слід беззастережно погодитися. Напевно не зовсім розуміючи (чи зовсім не розуміючи) двозначності власних слів, наприкінці промови він зауважив, що «в Радянському Союзі кожна здібна до творчої праці людина — на обліку, тим паче член партії»¹⁰¹.

Що правда, то правда. І це переконливо доводить справа формулярного обліку Миколи Хвильового.

¹⁰⁰ Наша відповідь — сміливіше йти вперед. Промова тов. І. Микитенка // Хвильовий М. Твори в 5-х т. — Т. 5. — С. 140.

¹⁰¹ Там само.

Олександр Рубльов
(Київ)

Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна»¹

Rublov O. Yan Saulevych (1897–1937): from the deputy director of Central committee of national minority group of VUTsVK to «Polish espionage».

Based on the documents of former Soviet secret service, the author investigated the course of life of deputy director of Central committee of national minority group of VUTsVK Ya. Saulevych.

Прізвище Я. Саулевича, по майже 60 роках забуття, стало з'являтися більш-менш регулярно у вітчизняній та польській (переважно) історіографії історії польської людності УРСР міжвоєнної доби з початку 1990-х років. Насамперед варто згадати піонерську розвідку Г. Стронського 1992 р. про Мархлевський національний

¹ Первісну версію статті див.: Рубльов О.С. *Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 143–176.

польський район², ґрунтовну монографію професора Вроцлавського університету Януша Купчака 1994 р.³ та деякі ін. Першопрохідцям завжди найважче. Тому, наприклад, у дослідженні Я. Купчака про Саулевича лише лаконічно зазначено — «*czolowy polski komunista z Ukrainy*»⁴, хоча у самій праці діяльність «чільного польського комуніста з України» висвітлюється доволі докладно. Значно розлогішу біографічну інформацію про Я. Саулевича (на підставі його архівно-слідчої справи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України) подано у статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р.⁵

За десятиліття, що минуло з середини 1990-х років, проведена значна пошукова робота як у царині вивчення національної політики ВКП(б)–КП(б)У в УРСР міжвоєнного двадцятиліття, так і в сфері дослідження тогочасного становища польської людності республіки й більшовицьких експериментів щодо неї.

Показовим у цьому відношенні є масштабний проект Південно-Східного Наукового Інституту у Перемишлі (директор д-р Ст. Степень) щодо публікації документів і матеріалів з історії польського населення України 1917–1990-х рр.⁶ Примітка у першому томі видання зазначає:

«Jan Saulewicz – jeden z czołowych polskich działaczy komunistycznych, członek Centralnego Biura Polskiego na Ukrainie, przedstawiciel ludności polskiej w Centralnej Komisji Mniejszości Narodowych»⁷.

Стосовно тієї ж особи у другому томі «Поляків на Україні» подається виразніша, але все ще далеко не повна інформація:

² Стронський Г. *Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки*. — Тернопіль: Обласна друк., 1992. — С. 16–17, 47–48.

³ Kupczak J.M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939* / Acta Universitatis Wratislaviensis № 1656. Politologia, t. XII. — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. — S. 32, 49, 63, 105, 148–149, 179, 272, 336.

⁴ Kupczak J.M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*. — S. 63.

⁵ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 140–141, 149.

⁶ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939* / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1998. — Т. I. — 336 ss.; Т. II. — 1999. — 248 ss.; Т. III. — 2001. — 220 ss.; Т. IV / Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. — 2004. — 231 s.: il.

⁷ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939* / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1998. — Т. I. — S. 102.

«Jan Saulewicz (?–1936) – zastępca przewodniczącego Centralnego Komitetu Mniejszości Narodowych przy Wszeluchraińskim Centralnym Komitecie Wykonawczym. W 1936 r. rozstrzelany przez NKWD»⁸.

У третьому ж томі видання — як результат плідної співпраці учених Польщі та України щодо виявлення архівних документів — вміщений цікавий автентичний матеріал від самого Яна Саулевича — його життєпис від 9 жовтня 1924 р.⁹

2005 р. — рік 80-ліття створення й 70-ліття ліквідації Мархлевського польського національного району — був відзначений в Україні проведенням двох (до певної міри альтернативних) наукових форумів. 7–9 жовтня у м. Житомирі заходами Польського наукового товариства у Житомирі, Інституту підприємництва і сучасних технологій й Товариства поляків ім. Івана-Павла II у Довбиші (колишньому Мархлевську) було проведено III Міжнародну наукову конференцію «Поляки і політика: З нагоди 80-ліття створення й 70-ліття ліквідації польського національного району ім. Юліана Мархлевського на Житомирщині»¹⁰. 28–30 жовтня 2005 р. у м. Хмельницькому відбулася Міжнародна наукова конференція «Поляки в Україні у XIX–XX ст.: До 80-ї річниці організації й 70-ї річниці ліквідації Мархлевщини» з циклу конференцій «Політика іноземних держав і урядів щодо поляків на сході (XIX–XX ст.)», що її співорганізаторами виступили Міністерство освіти і науки України, Хмельницька облдержадміністрація, Хмельницькі обласна та міська ради, Хмельницький національний університет, Інститут історії і міжнародних відносин Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині (Польща), Спілка польських учених України, Спілка поляків України та ін.¹¹

⁸ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999. – T. II. – S. 100.*

⁹ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2001. – T. III. – S. 48–50.*

¹⁰ *Program III Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. «Polacy i polityka» z okazji 80-lecia utworzenia i 70-lecia likwidacji polskiego rejonu narodowościowego im. Juliana Marchlewskiego na Żytomierszczyźnie, 7–9 października 2005 r. / Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu; Instytut Przedsiębiorczości i Technologii Współczesnych; Towarzystwo Polaków im. Jana Pawła II w Dowbyszu. – Żytomierz, 2005. – 12 ss.*

¹¹ *Програма Міжнародної наукової конференції «Поляки в Україні у XIX–XX ст.: До 80-ї річниці організації й 70-річниці ліквідації Мархлевщини»*

Ян Саулевич за ґратами. Грудень 1934 р.
У в'язня вилучено звичне для нього пенсне.

Під час проведення конференції у Житомирі було виокремлено спеціальну секцію, присвячену історії «советської Мархлевщини», засідання якої відбувалися 8 жовтня 2005 р. у Довбиші — колишній столиці Мархлевського району. Серед виступів на цій конференції була заслухана й доповідь О. Рубльова «Ян Саулевич (1897–1937) — до біографії «хрещеного батька» Мархлевського району» (на розвиток біографічних фрагментів про цього чільного діяча польської комуністичної роботи в УССР, які відображені у статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р.)¹².

ни», 28–30 жовт. 2005 р. / Мін-во освіти і науки України; Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. облрада; Хмельниц. міськрада; Хмельниц. нац. ун-т; Instytut Historii a Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; Спілка польс. учених України; Держ. архів Хмельниц. обл.; Подільський осередок Ін-ту укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Спілка поляків України. – Хмельницький, 2005. – 4 с.

¹² *Program III Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. «Polacy i polityka» z okazji 80-lecia utworzenia i 70-lecia likwidacji polskiego rejonu narodowościowego im. Juliana Marchlewskiego na Żytomierszczyźnie, Żytomierz, 7–9 października 2005 r. – Żytomierz, 2005. – S. 8.*

Ян Саулевич, син Домініка Саулевича, народився 20 березня 1897 р. у садибі Огородники, Двінського повіту, Вітебської губернії, у родині дрібного польського шляхтича, який у 1908 р. на спілку з братом придбав фільварок Гаспарі у Курляндській губ. (Латвія). Згодом, вже після арешту, в анкетних матеріалах зазначалося, що Саулевич походить з родини фермера (за іншою версією, — «син великого латвійського фермера»)¹³.

1907 р. за порадою місцевого ксьондза батьки віддали десятирічного Яна до Двінського реального училища, маючи на меті у подальшому підготувати його до кар'єри священнослужителя РКЦ. Однак після закінчення училища 1914 р. юнак обрав для себе іншу стежу — агрономічну. Навчався у Харківському сільськогосподарському інституті (з перервою: 1914–1922 рр.). У травні 1917 р. увійшов до «Польського соціалістичного об'єднання» у Харкові, з серпня 1917 р. належав до ППС-лівіці. Наприкінці 1917 р. повернувся до Курляндії, брав участь в ефемерних органах советської влади за місцем проживання батьків. Упродовж 1919–1920 рр. служив у Червоній армії. Після демобілізації у листопаді 1920 р. відновився у Харківському сільгоспінституті, який закінчив 1922 р. Наступного року став аспірантом цього ж вузу. 1924 р. вступив у члени КП(б)У¹⁴.

Я. Саулевич був одним із зачинателів й безперечних лідерів роботи з етнічними меншинами, насамперед поляками, підсоветської України: з 1923 р. — співробітник відділу національних меншин НКВД УССР¹⁵, у 1924–1930 рр. — член, згодом (з 1926 р.) заступник голови Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК¹⁶.

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 248 зв., 250, 255 та ін.

¹⁴ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки* // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 149.

¹⁵ Див.: Якубова Л.Д. *Діяльність відділу національних меншин НКВС УССР (1921–1924 рр.)* // Укр. іст. журн. — 2006. — № 5. — С. 173–186; Кудактін О. *Відділ у справах національних меншин (ВНМ) НКВС та його місцеві органи (1921–1924 рр.)* // Український історичний збірник — 2008 / Ін-т історії України НАН України, Рада молодих вчених; Редкол.: Т. Чухліб (гол. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — Вип. 11. — С. 213–222.

¹⁶ Докладніше див.: Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* //

29 серпня 1924 р. РНК УССР ухвалив постанову «Про виділення національних районів та рад», що була підтверджена відповідними рішеннями 4-ї сесії ВУЦВК VIII скликання (15–19 лютого 1925 р.). По доповіді Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) сесія ВУЦВК ухвалила резолюцію «Про низове районування» (19 лютого 1925 р.), де, зокрема, зазначалося:

«2. Йдучи назустріч інтересам широких трудящих мас з національних меншостей наданням їм права можливості розвивати свою культуру та мову, визнати необхідним проводити у подальшому роботу по утворенню окремих районів та сільрад».

Запроваджувалися пільгові умови, що заохочували створення національних адміністративно-територіальних одиниць. За рішенням сесії, мінімальна норма для організації звичайних районів (25 тис. населення на його території), знижувалася для національних районів до 10 тис., національних сільрад — з 1 тис. до 500 осіб¹⁷.

Упродовж 1924–1925 рр. ЦКНМ здійснила спеціальні обстеження німецького, польського, болгарського, єврейського, грецького, молдавського, чеського й татарського населення України у місцях компактного мешкання. Обстеження виявили справді болочі проблеми в усіх сферах життєдіяльності етнічних меншин. Складним шляхом прямувало господарське життя усіх без винятку етнічних меншостей, зруйноване за роки перманентних військових дій і воєннокомуністичних експериментів окупаційної більшовицької адміністрації. Значні суперечності відзначалися у взаєминах між різними етносами (включно з крайніми формами національної ворожнечі, такими як антисемітизм), між етнічними меншинами й місцевою більшовицькою адміністрацією. Упослідженими виявилися умови етнокультурного відтворення етнічних меншостей (за винятком росіян). Відтак, попередні й ще дуже поверхові відомості щодо комплексу проблем міжетнічних взаємин, отримані ЦКНМ на початковому етапі її роботи, беззастережно спростовували поши-

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — Вип. 14. — С. 329–365.

¹⁷ Чирко Б.В. *Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.)*. — К.: Асоціація «Україно», 1995. — С. 41.

рену раніше у партійних колах думку про безпредметність національного питання в УССР й безпроблемність у сфері міжнаціональних відносин¹⁸.

9 березня 1926 р. Мала Президія ВУЦВК затвердила наступний склад ЦКНМ: голова Комісії — М. Лобанов, заступник голови від польського населення — Я. Саулевич, від єврейської людності УССР — Левін, німецької — І. Гафтель, болгарської — С. Міцев, грецької — С. Ялі, без визначення — Я. Кантор¹⁹. Крім свого основного навантаження, члени ЦКНМ опікувалися ще й низкою етнічних громад, які не мали персонального представництва у Комісії.

Процес виділення польських національно-адміністративних одиниць почався з середини 1920-х років. ЦКНМ дала вказівку на місця нагромаджувати статистику щодо польського населення України й визначити населені пункти для організації майбутніх національних сільрад. Значний резонанс серед польської людності УССР мало Звернення делегатів-поляків ІХ Всеукраїнського з'їзду Советів (3–10 травня 1925 р.), що закликала до повсюдного утворення польських адміністративних одиниць як важливого чинника реалізації національних прав та інтересів та активної участі у советському будівництві.

Вочевидь, що таким закликам і зверненням передувала копітка попередня робота чільних працівників Центральної комісії національних меншин. Очолював цю роботу на польській ділянці Ян Саулевич. До речі, він також був делегатом ІХ Всеукраїнського з'їзду Советів. Комуністичний польськомовний тижневик «Sierp» 24 травня 1925 р. помістив фото групи поляків — делегатів з'їзду. Увічнений на цьому груповому знімку й Я. Саулевич²⁰.

Рішення про створення польського національного району було прийняте ще у 1924 р., але реалізація задуму й підготовча робота зайняли чимало часу²¹. Вибір місця організації району припав на прикордонну Волинську губернію, де компактними групами проживало польське населення, й, зокрема, на Житомирську округу.

гу. У червні 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У зауважувало, що синхронні проекти організації інших польських районів в УССР (у Проскурівській та Волинській округах) після попередньої перевірки виявилися непридатними за кількістю населення та економічними умовами²².

1 квітня 1925 р. за двома підписами — заступника Голови ЦКНМ Я. Сударського та члена ЦКНМ Я. Саулевича — на адресу керівника Волинського губернського бюро нацменшин (копії — голові Волинської губернської АТК й завідувачу Польбюро Волинського губкому КП(б)У) було спрямовано директивне повідомлення:

«ЦКНМ при ВУЦВК повідомляє, що у засіданні її від 23-го лютого ц. р. було розглянуто орієнтовний проект утворення польського району з центром у Довбиші з частин Н[овоград]-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів, Житомирської округи, й передано до ЦАТКи (Центральної Адміністративно-територіальної комісії. — *О. Р.*) для розгляду й подальшого опрацювання у встановленому порядку»²³.

У листі наголошувалося, що виокремлення польського національного району має «важливе політичне значення», а відтак Волинське губернське бюро нацмен має негайно розпочати, за погодженням з губернською (Волинською) й округовою (Житомирською) АТК й у щільному контакті з Польбюро Волинського губкому КП(б)У, роботу щодо складання обґрунтованого проекту виділення цього району.

У пояснювальній записці до проекту мали бути висвітлені такі питання: 1) національний склад населених пунктів майбутнього району; взаємини польського населення з українським; 2) національний склад сільрад та КНС по окремих сільрадах; 3) місцезнаходження, чисельність та національний склад організацій КП(б)У та ЛКСМУ; 4) економічна характеристика району, що проектується (наявні промислові підприємства; заклади торгівлі; розвиток споживчої й сільськогосподарської кооперації; площа придатних для землеробства земель й приблизний їхній розподіл за угіддями; середнє землезабезпечення на душу; хутірський чи поселеннями тип розселення селянства; худоба, коні й т. ін.; стан землеустрою; головніші ринкові продукти селянського господарства, види додат-

¹⁸ Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 14. – С. 340.

¹⁹ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*, ф. 413, оп. 1, спр. 32, арк. 3.

²⁰ *Zjazd Sowietów Ukrainy a ludność pracująca polska* // Sierp: Tygodnik popularno-ludowy. – 1925. – 24 maja. – Nr. 20 (124). – S. 2.

²¹ Kurczak J. M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939.* – S. 149.

²² *ЦДАВО України*, ф. 413, оп. 2, спр. 5, арк. 31.

²³ *Там само*, оп. 1, спр. 6, арк. 45.

кових заробітків селян; загальні перспективи побудови районного бюджету); 5) характеристика майбутнього райцентру; 6) зв'язок (стан доріг, поштовий, телеграфний й телефонний зв'язок); 7) загальний стан шкільної та культурно-освітньої справи (школи польські, українські й змішані, хати-читальні, клуби тощо); 8) кількість релігійних громад, розташування костьолів, каплиць, церков.

Вважаючи, що з'ясування вищенаведених питань потребує обстеження на місці, ЦКНМ, проте, вважала за доцільне попередньо скликати у Житомирі спеціальну нараду з питання утворення польського району із запрошенням на неї (з потрібними відомостями) райуповноважених з польської роботи відповідних районів. До листа ЦКНМ долучався орієнтовний проект виділення польського району, який пропонувалося — у разі потреби — коригувати відповідно до місцевих обставин²⁴.

Наприкінці квітня 1925 р. виникла несподівана загроза становищу Я. Саулевича як «хрещеного батька» створюваного польського національного району. Конкурентом виступив колишній колега Саулевича по НКВД заступник наркома М. О. Черлунчакевич. Принаймні так виглядала ситуація у повідомленні (за офіційною пресою УССР) Генерального консула П Речіпосполитої у Харкові К. Заремби-Скшинського, в інформації якого для МЗС у Варшаві щодо створення в Україні польських адміністративних одиниць від 5 травня 1925 р., зокрема, йшлося:

«Kijowska prasa sowiecka w dn. 25/IV r. b. podaje wiadomość o utworzeniu na Wołyniu (okręg Żytomierski) polskiego rejonu. Organizacja powyższego rejonu odbywa się według planu znanego działacza komunistycznego w sprawach polskich polaka [sic!] CZERLUNCZAKIEWICZA, Zastępcy Komisarza Ludowego do spraw wewnętrznych w USRR. Prasa nadmienią, że miejscowa ludność polska jest bardzo przychylnie usposobioną do realizacji tego nowego zamiaru, księża zaś katolicycy prowadzą agitację przeciw temu projektowi, mając na uwadze zmniejszenie swoich wpływów wśród ludności polskiej. Czerlunczakiewicz w wywiadzie z współpracownikami pism kijowskich oświadczył, co następuje [...]»²⁵.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 6, арк. 45.

²⁵ «Київська советська преса дня 25/IV п. р. подає відомість щодо утворення на Волині (Житомирська округа) польського району. Організація вищезгаданого району відбувається згідно з планом відомого комуністичного діяча з польських справ поляка [sic!] ЧЕРЛЮНЧАКЕВИЧА, заступника Народного комісара внутрішніх справ УССР. Преса зауважує, що місцева польська людність дуже прихильно налаштована до реалізації того нового задуму, ксьондзи ж католицькі проводять агітацію

Реальний ініціатор створення Мархлевського національного району не був такою релятивно публічною особою, як керівний енкаведист. Останній, утім, і справді був причетний до складання таємної етнографічної мапи УССР та специфічно-енкаведистської роботи з етнічними меншинами республіки²⁶. Невдовзі, для особистого вивчення ситуації й настроїв волинських підсоветських поляків до майбутнього польського району виїхав і член ЦКНМ Ян Саулевич. Це було, вірогідно, найтриваліше у його житті відрядження — з 2 по 21 червня 1925 р.²⁷ Загалом, за часів його урядування у ЦКНМ Саулевич чотири рази відвідував Мархлевський район з інструктивно-ревізійною метою.

Під час червневого вояжу по теренах майбутнього району Я. Саулевич обслідував майже 150 населених пунктів цих «ведмежих кутків», вивчаючи настрої місцевого населення, роз'яснюючи національну політику РКП(б)–КП(б)У, в тому числі й насамперед мету створення польського національного району. У складеному за підсумками обстеження звіті містилася цікава й різнопланова інформація щодо волинських поляків²⁸.

Так, Я. Саулевич зауважував, що за походженням польська людність на теренах цього майбутнього району є переважно дрібною шляхтою, проте вирізняють серед неї й «хлопів» (у селах Соболівка й Віли). Однак економічна різниця між цими групами практично відсутня, відтак стороння людина самотужки навряд чи виокремила б ці «стани» серед місцевих поляків. Щоправда, якщо біднота

проти цього проекту, маючи на увазі послаблення власних впливів серед польської людності. Черлунчакевич в інтерв'ю зі співробітниками київських часописів повідомив наступне [...]». Див.: *Z archiwaliów Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Po 50 latach kolekcja *sovieticów* wraca z Waszyngtonu / Oprac. J. Jaruzelski. – Cz. 1 // *Przegląd Wschodni* (Warszawa). – T. I, z. 4. – 1991. – S. 855–856.

²⁶ Див., напр.: Черлунчакевич Н.А. *Национальный состав Советской Украины: Объяснительная записка к этнографической карте УССР* / Сост.: зам. народного комиссара внутр. дел Н. А. Черлунчакевич с участием сотр. НКВД УССР. – Харьков, 1925. – 130 с.; Черлунчакевич Н. *Национальні меншості на Україні* // *Більшовик України*. – 1926. – № 4/5. – С. 106–112.

²⁷ Стронський Г. *Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки*. – Тернопіль, 1992. – С. 16–17, 47–48; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 824, арк. 381–392.

²⁸ Див. також: *До питання про польське населення Волиньщини*. – Житомир: Волгубком КП(б)У; Літ.-друк. Волдержполіграфоб'єднання, 1925. – 11 с.

забувала про цей поділ, то заможніші верстви зберігали традиційне почуття станової зверхності й корпоративної солідарності. Саме верхівка польської громади спілкувалася доволі правильною польською мовою, наголошуючи на власній культурній вищості (мова, етикет, чистота й порядок у домі) у порівнянні з «хлопами» чи тими, які «похлопилися», й застосовуючи у спілкуванні з собі подібними звертання «пан/пані». Представник ЦКНМ відзначив, що населення низки шляхетських колоній російська адміністрація (на його думку, за царювання Олександра II) обманним шляхом позбавила відповідних документів й силоміць переписала у міщанський або селянський стан, що старша генерація волинських поляків слушно характеризувала як одну з форм національного гноблення. Інші ж населені пункти, що їхні мешканці не піддалися на владне ошуканство, хоча й не мали засобів, аби заносити своїх нащадків до родовідних книг, однак зберегли власні шляхетські інсигнії (грамоти, герби) й нікому сторонньому їх не показують²⁹.

Цікавими були міркування Я. Саулевича щодо етноконфесійної й мовно-культурної ситуації та рівня національної самосвідомості у майбутньому польському районі:

«Мої відвідини низки сіл остаточно переконали мене у відсутності у цій місцевості (й, вірогідно, по всій Волині) питання щодо т. зв. українців-католиків³⁰. Національна самосвідомість дуже сильна; найпереконливішим доказом, крім вимоги польських шкіл, виявилось ставлення населення щодо організації сільрад й району з польською мовою органів влади. Українську мову вживають у побуті поряд з польською у бідніших родинах, що змушені під час відходу на сторонні заробітки залишати домівку й втрачати чистоту мови; проте навіть у цих родинах з дітьми намагаються розмовляти польською. Цікаво, що є села (Мар'янівка), де жінки погано знають навіть українську мову. Російську мову погано розуміють усі. В усіх селах з більшістю польського населення українські селяни та євреї володіють польською мовою [...]. Населення зберігає не лише мову, а й відповідну фонетику у найменуваннях населених пунктів (Чуднів — Цуднць, Віли — Відли, Жовтий Брід — Жулты Бруд й т. п.)».

«Національної ворожнечі з українцями немає зовсім, хоча зіткнення на шкільному ґрунті мають місце; навіть релігія не перешкоджає

зближенню цих народностей (напр., змішані шлюби) у бідняцьких родинах. З іншого боку, проте, українці й поляки поводяться однаково відчужено щодо росіян (старообрядницькі села — поза районом) та німців, до останніх — внаслідок не лише національно-релігійних відмінностей, а й через розташування німколоній на кращих, багатших землях»³¹.

14 червня 1925 р. у с. Биківці відбулася нарада представників сільрад й населених пунктів (134 делегати), які репрезентували людність проєктованої владою польської національно-адміністративної одиниці й у кінцевому результаті одноставно підтримали цю ідею. Підсумки оглядин теренів майбутнього польського національного району Я. Саулевич резюмував таким чином:

«На підставі даних праці комісії Биківської наради, Житомирською АТкою, за моєї участі опрацьований проєкт району у складі 34-х Сільрад, що з них 2 українські (Прутківська й Костянтинівська) й одна німецька (Прутківська) [...]. У межах цього проєкту перебуває 109 населених пунктів з 42161 душею населення, що з них 30907 (73,3 %) поляків, 7579 (17,9 %) українців, 3154 (7,4 %) німців й 476 (1,1 %) євреїв.

Обрахований бюджет району у сучасному його стані дефіцитний.

Район розташований далеко від залізниць (посередині трикутника, що його утворюють залізниця Бердичів—Шепетівка, Шепетівка—Н[овоград]-Волинськ й шосе Н[овоград]-Волинськ—Житомир). Немає ні телефонного, ні телеграфного зв'язку. Місцевість занедбана щодо благоустрою й економічних заходів, навіть на тлі загальної відсталості Волині у порівнянні з іншими губерніями.

Найтяжча обставина для молодого району, спроможна особливо загальмувати його роботу, — це відсутність приміщень для районних установ. Довбиш являє собою поселення хутірського типу, що його центром є порцеляновий завод. Без екстреної допомоги для спорудження найнеобхідніших будівель ні району, ні окрузі власними силами не обійтися. За умови відпуску потрібних коштів на вільній ділянці землі біля заводу можна вбачати центр майбутнього містечка»³².

2 липня 1925 р. відбулося засідання ЦКНМ при ВУЦВК, під час якого, зокрема, було заслухано звіт Я. Саулевича про відрядження до Житомирської округи. Інформацію взяли до відома, ухваливши:

«Погодитися з проєктом виокремлення польського району, що його склала Житомирська Окр[угова] АТка за даними опитування зацікавленого населення.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 824, арк. 381–382.

³⁰ Див., напр.: Stroński H. *Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych* // *Więź* (Warszawa). – 1993. – № 8 (418). – S. 75–85; Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Pamiętnik Kijowski*. – Kijów, 2004. – Т. VII: *Polacy na Podolu* / Pod red. H. Strońskiego. – S. 173–180; та ін.

³¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 824, арк. 382–383.

³² Там само, арк. 392.

Просити Оргвідділ ВУЦВКу про проведення підготовчої роботи щодо організації польського району у Житомирській окрузі [...].

Просити НКОс про вжиття заходів щодо встановлення й організації належної шкільної мережі у межах польського району, що виокремлюється.

Доручити т. Саулевичу скласти доповідну записку до ВУЦВК щодо сільськогосп[одарського] податку в умовах Полісся».

Водночас пропонувалося довести до відома Центральної Адміністративно-територіальної комісії про невдоволення населення національних меншин зволіканням з проходженням проектів виокремлення національних сільрад³³.

19 березня 1926 р. до Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК було спрямоване цілком таємне звернення харківського Уповноваженого Наркомату закордонних справ ССРСР. Підписав його заступник Уповноваженого Григорій Петренко (1890–1951). У документі йшлося:

«Для можливості точної інформації нашого представника у Польщі про стан польської меншости на Україні та для припинення різних провокаційних чуток, які розповсюджуються у Польщі нашими ворогами, прохаємо, якомога скоріш, надіслати нам матеріяли про утворення польських районів та окремих адміністративних одиниць на території УСРР. Також просимо сповістити, які заходи передбачаються на майбутнє для забезпечення розвитку польської меншости»³⁴.

На зверненні резолюція:

«Дати відповідь по одержанні та розробці всіх матеріалів.

22/III. Я. С.[аулевич]»³⁵.

У підготовлених невдовзі «Коротких відомостях щодо стану польського населення в УССР», не лише підписаних, а й вочевидь відредагованих (чи особисто підготовлених?) Яном Саулевичем, зауважувалося зокрема:

«Польське населення в УССР у своїй більшості походить від переселених у XVIII столітті в Україну польськими магнатами селян з Мазовша й дрібної шляхти, яка колонізувала тоді спустошені війнами «креси». Деяка частина теперішньої так зв. дрібної шляхти походження українського, що колонізувалася разом зі своїми панамі. Майже усе сільське польське населення вважає себе шляхетським, за винятком мазурів (вихідців з Мазовша), протиставляючи себе «хлопам», тобто українцям й полякам-мазурам. Попри «шляхетську» й особли-

во релігійну різницю, ворожого ставлення до українців (і навпаки, українців до поляків) майже не спостерігається. Понад півторастолітнє співжиття селянської частини цих народів за спільності класових умов не спричиняло виникнення гострих національних антагонізмів, й, навпаки, зв'язок цих національностей зміцнювався шляхом змішаних подружжів [...] й завдяки українській мові, до більш або менш повного використання якої у побуті значна частина поляків-селян перейшла (особливо у змішаних селах) внаслідок свого проживання з українцями, а згодом внаслідок мовного гоніння царату»³⁶.

Щодо політичного стану польської людності УССР та еволюції її ставлення до більшовицької адміністрації республіки у матеріалі йшлося:

«У перші роки зміцнення советської влади на Правобережжі польське населення ставилося доволі стримано до советської влади. Це засвідчувала дуже слабка участь поляків у советах, невходження до КНС, цілковита відсутність комсомолу у сільосередках й навіть у містах. Якщо робітники-поляки брали з самого початку діяльну участь у будівництві советської влади, то селянська частина — лише в останній час, у зв'язку зі здійсненням низки заходів (школи, совети польською мовою) стала втягуватися у советське будівництво, попри всіляку протидію з боку шовіністичного куркульства, й, головним чином, польського духовенства. Гарним випробуванням настроїв польського населення стало виокремлення польських советів, польського району й останні вибори до советів»³⁷.

Насамкінець автор таємного меморандуму формулював головніші завдання у ділянці роботи з польським населенням УССР: 1) організація провладного активу, який би протидіяв антисоветській роботі кліру й куркульства, з подальшим втягуванням цього активу у советське будівництво; 2) зміцнення роботи польських советів, а також забезпечення національних прав польського населення у змішаних советах; 3) більш повне обслуговування населення польськими школами у мережі соціального виховання й професійної освіти, розгортання мережі національних політосвітніх закладів. Підготовка відповідних учительських кадрів, активізація роботи щодо створення в УССР польського Інституту народної освіти й належне забезпечення польської людності навчальною, політичною, правничою, сільськогосподарською й художньою літературою рідною мовою; 4) сприяння економічному розвитку польського селянства шляхом залучення його

³³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 6, арк. 27.

³⁴ Там само, оп. 2, спр. 5, арк. 16.

³⁵ Там само.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 5, арк. 17–18.

³⁷ Там само, арк. 20.

до кооперації, розвиток місцевої промисловості, переселення й землеустрою³⁸...

Восени 1926 р. набуло конкретних форм виразне бажання Я. Саулевича залишити неспокійний фах одного з керівників нацменівської роботи у республіці й перейти на спокійнішу посаду за власною вузівською спеціальністю. 9 листопада 1926 р. бюро комуністичної фракції Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету розглянуло подання Оргрозподілу ЦК КП(б)У щодо «відрядження тов. Саулевича в розпорядження НКЗему». Ухвалили: «Погодитись на відкомандирування тов. Саулевича в розпорядження НКЗемсправ для використання його по спеціальности, про що сповістити Оргрозподіл ЦК КП(б)У»³⁹. Однак інший структурний підрозділ партапарату — Підвідділ нацмен Агітпропвідділу (АПВ) ЦК КП(б)У (його Польбюро на чолі з С. Г. Лазовертом) — заблокував цю ініційовану самим «відряджуваням» пропозицію, вочевидь не бажаючи втрачати такого цінного працівника у ділянці роботи з етнічними меншинами УСРСР.

Невелика кількість працівників ЦКНМ, відверто неадекватна обсягові роботи інституції, змушувала запроваджувати розподіл навантаження між ними й виконання кожним членом Комісії численних обов'язків за сумісництвом. Так, наприклад, у червні 1927 р. обов'язки між її співробітниками розподілялися таким чином: Я. Саулевич обслуговував поляків, білорусів, росіян, литовців, чехів; Левін — євреїв, вірмен, караїмів; С. Міцев — болгар, молдаван, албанців; С. Ялі — греків, татар, циган, ассірійців; І. Гафтель — німців, шведів, латишів, китайців і корейців. Робота в галузі співробітництва з іншими урядовими інституціями розподілялася так: Я. Саулевич репрезентував ЦКНМ на засіданнях президії ВУЦВК, РНК, Підготовчої комісії, Переселенського комітету, Спілки «Геть неписьменність»; Левін — Оргінстру, ВУЦВК, ЦАТК, Центрвиборчкому, Кустарно-промислової кооперації, КВД; І. Гафтель — НКЗем, Підготовчої комісії, кооперації при Вукораді, «Сільського Господаря», КНС; С. Міцев — НКЮ, НКЗдоров'я, видавництва періодичного й неперіодичного; С. Ялі — НКЮ, Комітетів Краєзнавства і Сходознавства, Фізкультури та суспільних організацій; Я. Кантор — переселення євреїв⁴⁰.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 5, арк. 25.

³⁹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 269.

⁴⁰ Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 14. – С. 346.

У ділянці нагляду за роботою округових бюро національних меншин (ОБНМ) між співробітниками ЦКНМ були закріплені певні округи. Так, Я. Саулевич курирував Волинську, Луганську, Проскурівську, Старобільську, Харківську округи; Левін — Бердичівську, Кам'янецьку, Київську, Полтавську, Прилуцьку, Роменську, Тульчинську, Уманську, Херсонську, Черкаську; І. Гафтель — Артемівську, Дніпропетровську, Запорізьку, Конотопську, Коростенську, Миколаївську, Одеську; С. Міцев — Зинов'ївську, Лубенську, Мелітопольську, Первомайську округи, АМСССР; С. Ялі — Глухівську, Маріупільську, Ніжинську, Сталінську, Сумську; Я. Кантор — Вінницьку, Кременчуцьку, Криворізьку, Могилівську, Чернігівську, Шепетівську округи⁴¹.

У співробітників Центральної комісії національних меншин був ненормований робочий день й безліч громадських навантажень. Лівову частку робочого часу члени ЦКНМ проводили у службових відрядженнях, особисто обстежуючи становище національних сільрад і районів, контролюючи й консультуючи роботу їхніх виконавчих органів. За матеріалами обстежень склалися аналітичні зведення з найрізноманітніших питань — соціально-економічне становище етнічних громад, робота національних сільрад, колективізація, наявність й функціонування освітніх установ для національних меншин, окремі національно-культурні проблеми тощо. Важливою складовою діяльності ЦКНМ було консультування й координування вирішення земельних суперечок та подання висновків по них до Особливої колегії вищого контролю по земельних спорах Наркомзему УСРСР⁴².

Чудово розуміючи недосконалість урядової советської статистики й зокрема заплутаний стан з обліком польської людності УСРСР та її національною самоідентифікацією, Я. Саулевич прагнув максимального уточнення показників чисельності поляків республіки. Відповідаючи у квітні 1926 р. на вищезгаданий запит апарату

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 244, арк. 2.

⁴² Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* – С. 346–347; Ставицька Н.П. *Культурно-просвітницька робота Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Головна редкол. наук.-док. сер. книг «Реабілітовані історією»; Хмельницький ін-т регіонального управління та права; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 241–251.

Уповноваженого Наркомату закордонних справ ССРСР в УСРСР щодо «утворення польських районів та окремих адміністративних одиниць на території УСРСР», аби уможливити точне інформування «нашого представника у Польщі про стан польської меншості на Україні та для припинення різних провокаційних чуток, які розповсюджуються у Польщі нашими ворогами», він висловлював такі міркування:

«Усього польського населення в Україні, за даними ЦСУ за 1923 й 1924 р., 222877, або 0,8 % до всього населення УСРСР. Ця цифра значно применшує дійсну кількість поляків, оскільки отримана з матеріалів того ще недавнього часу, коли польське населення, особливо по селах, приховувало свою національну приналежність, або коли більшу його частину зараховували до так званих українців-католиків. За відомостями (не цілком точними) округових бюро нацменшин при ОВК, поляків нараховується 410368».

Як відомо, грудневий (1926 р.) перепис населення ССРСР зафіксував в УСРСР 449553 особи польської національності. Попри те, що був це чи не найкоректніший перепис тоталітарної доби, однак і в ньому польська людність України була представлена не зовсім адекватно, що викликало численні нарікання⁴³. Відтак, 25 березня 1927 р. до всіх округових бюро національних меншин за підписом заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича було надіслано обіжник такого змісту:

«До польської газети “Серп” надходять кореспонденції, особливо з Поділля, зі скаргами на неправильності, що їх було допущено під час загального перепису людності (віднесення поляків до українців) [...]. З метою доведення до відому Президії ВУЦВКУ задля виправлення всіх хиб перепису в справі визначення національності та рідної мови, ЦКНМ пропонує Вам, не переводячи окремої кампанії, зібрати факти таких неправильностей під час перепису та надіслати їх до ЦКНМ.

Одночасно, ЦКНМ пропонує Вам взяти участь в переведенні місцевими ОкрСтатБюро обслідування випадків таких неправильностей»⁴⁴.

За наслідками верифікації результатів перепису були виявлені численні помилки й неточності в обліку людності у польських

⁴³ Див., напр.: *Bondorowski M.* Mniejszości narodowe na Ukrainie sowieckiej według ostatniego spisu urzędowego // *Sprawy Narodowościowe (Warszawa)*. – 1928. – Nr. 1. – Styczeń – luty – marzec. – S. 107–112; *Eberhardt P.* *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. – Warszawa, 1994. – S. 77.

⁴⁴ *ЦДАВО України*, ф. 413, оп. 1, спр. 156, арк. 17.

селах УСРСР. *Кам'янецька округа*: с. Млаки — перепис не зафіксував жодного поляка, ревізія виявила 73,58 % поляків; с. Ксаверовка — відповідно 1,3 % й 81,25 %; с. Калатури — 41,3 % й 62,82 %; с. Рехтова — 24,06 % й 40,82 %; с. Гута Яцковецька — 41,3 % й 71,1 %; с. Липини — 54,67 % й 65,14 %; с. Янчини — 60,72 % й 62,4 %; с. Завадівка — усі поляки записані українцями. *Волинська округа*: с. Тевелівка — за переписом 7 польських господарств, при 403 душах у 14 селянських господарствах. *Бердичівська округа*: с. Чернявка — 16 поляків, у дійсності — 880 осіб. *Вінницька округа*: с. Терешпіль й хутори — 5 господарств, у дійсності 116 польських господарств; та ін. У примітці ЦКНМ до цієї ревізії зауважувалося, що у розпорядженні Комісії «й інші скарги щодо неправильного обрахунку польського населення»⁴⁵.

У випадку наявності скарг населення й інформації зацікавлених осіб відбувалася перевірка й повторний перепис. За наслідками ревізії в УСРСР у 48 населених пунктах чисельність поляків збільшилася на 60 %, а загалом по республіці — до 476435 осіб⁴⁶.

Можна припустити, що «зоряним» часом Я. Саулевича під час його праці у ЦКНМ стала організація й проведення Першої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин 8–11 січня 1927 р.

Ян Домінікович робив на цій нараді головну доповідь від Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (9 січня) й виступав із заключним словом (10 січня) на цьому форумі активістів й функціонерів роботи з етнічними меншинами УСРСР⁴⁷.

Власну звітну доповідь про роботу ЦКНМ Я. Саулевич розпочав з короткої передісторії цього органу й зокрема його прямого попередника — відділу національних меншин НКВД УСРСР, що був створений 1921 р. Доповідач зауважив, що одночасно з НКВД справами національних меншин республіки активно займався з

⁴⁵ Див.: *Костюшко И.И.* *Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы)* / *Ин-т славяноведения РАН*; Отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: *Ин-т славяноведения РАН*, 2001. – С. 14.

⁴⁶ *Eberhardt P.* *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. – S. 78; *Костюшко И. И.* *Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы)*. – С. 15–16.

⁴⁷ Див.: *Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств*, 8–11 января 1927 г.: *Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы*. – Харьков: *Изд-е ЦКНМ при ВУЦИК*, 1927. – С. 24–43, 145–151.

1921 р. й Наркомат освіти УССР, створивши для обслуговування освітньо-культурних потреб етнічних меншин спеціальний апарат на місцях⁴⁸. Коли ж 1923 р. відбувся XII з'їзд РКП(б), що кон'юнктурно переглянув попередні більшовицькі директиви в галузі національної політики й національного будівництва, проголосивши курс на «коренізацію», відповідні зміни відбулися й у республіці, де розпочалася урядова політика «українізації». Ці зміни, за словами Я. Саулевича, спричинили вилучення роботи з обслуговування національних меншин з компетенції Наркомвнудсправ й зосередження її у віданні Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (хоча вочевидь енкаведисти/чекісти ніколи не залишали власного паралельного відстежування цієї роботи, негласно контролюючи діяльність ЦКНМ та її органів на місцях, а також перманентно зондували стан справ й настрої у місцях компактного проживання нацменшин). Перше засідання ЦКНМ відбулося 3 травня 1924 р.

На початковому етапі власної діяльності Центральна комісія нацменшин мала у своєму складі працівників по єврейській, німецькій, польській, болгарській та молдавській лініях. Після утворення Молдавської АССР молдавський працівник вибув зі складу ЦКНМ, натомість до Комісії, після обстеження ситуації серед грецького населення УССР, було введено грецького працівника⁴⁹.

Характеризуючи стан справ у національних адміністративних районах республіки й роботу щодо їхнього виокремлення, Ян Домінікович згадав і польський Мархлевський:

«Що стосується національних районів, то, хоча вони виділялися нібито не за економічними ознаками, а за національними, тим не менше, робота їх дуже швидко зміцніла. Навіть такі райони, як польський, який, здавалося, не мав перспектив належного економічного розвитку, однак внаслідок виявлення ініціативи місцевого населення показав, що, за наявності належної допомоги з боку округи й з боку уряду, його робота розвиватиметься належним чином»⁵⁰.

Завершувалася доповідь Я. Саулевича звичною констатацією трирічних досягнень ЦКНМ й децю штучною, але необхідною прив'язкою їх до десятиріччя більшовицького путчу у Петрограді:

⁴⁸ *Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств*, 8–11 января 1927 г. – С. 24, 38.

⁴⁹ *Там само.* – С. 25.

⁵⁰ *Там само.* – С. 30.

«Таким чином, товариші, менш ніж 3-річна діяльність Центральної комісії національних меншин спричинила розв'язання низки великих практичних питань. Здійснення національної політики серед населення нацменшин уможливило подолання національної ворожнечі; воно привело до залучення участі (sic!) населення нацменшин у совітському будівництві».

Промовець наголошував:

«Досягнення у нашій роботі можна вимірювати не в їхньому формальному вираженні, у кількості національних советів чи національних шкіл, а в тому, що нині великі маси трудящих національних меншин беруть участь у совітському будівництві й поряд з трудящими іншими національностей будують у нас соціалізм. І ця робота, що її провела ЦКНацмен, має велике значення, вона стане невеликим, але цінним внеском у ті досягнення пролетаріату, що їх він має на десятому році існування совітської влади»⁵¹.

У своїй промові 10 січня 1927 р. Ян Саулевич подав власне бачення здійснення політики «українізації» у середовищі національних меншин республіки (насамперед поляків) на загальному тлі реалізації урядового курсу на «коренізацію». Він зауважував, що питання українізації апарату структури ЦКНМ керівництво Центральної комісії розбило на дві позиції. Перша — українізація власне центрального й місцевого апарату по роботі з етнічними меншинами УССР. Друга — питання опанування українською мовою функціонерами, які безпосередньо працювали у національних (болгарських, грецьких, єврейських німецьких, польських та ін.) адміністративно-територіальних одиницях (районах, сільрадах) республіки.

Керівництво ЦКНМ вважало, що спершу цілком достатнім для нацменпрацівників буде лише розуміння української мови. Проте ця ідея не дістала схвалення ані Центральної комісії з українізації, ані керівництва Наркомосу УССР. Зокрема, заступник наркома освіти А. Т. Приходько підписав висновок щодо негайної й повноформатної українізації апарату й структур ЦКНМ з мотивацією, що українська є державною мовою республіки⁵². При тій нагоді Ян Домінікович зауважував, заперечуючи думку одного з керівників НКО:

«Я хочу вам сказати, що поняття “державна мова” є поняттям з чужого нам лексику, яке однак починає пролазити до ужитку де-

⁵¹ *Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств*, 8–11 января 1927 г. – С. 43.

⁵² *Там само.* – С. 149–150.

яких працівників [...] Волочиський РВК (Проскурівщина) на запит [польського] совета щодо виготовлення печатки польською мовою відповідає «Повідомляється, що державною печаткою з'являється українська, а через те на іншій мові така засновуватись не може». Як бачите, ось що на практиці може вийти з оперування чужим для советської конституції поняттям «державна мова», поняттям, що джерелом має відсутність рівноправності мов [...]»⁵³.

Щодо функціонерів національних районів УССР Я. Саулевич особливо наголошував, враховуючи болочу проблему гострого дефіциту кваліфікованих працівників нацмен, на необхідності для таких працівників знати мову тієї національності, серед якої вони працювали, й закликав створювати для них відповідні мовні курси — аналогічні тим, які діяли з української мови у масштабі УССР. При тій нагоді він ставив риторичне запитання:

«Чи значить це, що вони не повинні знати української мови? Ми так ставити питання не можемо й вважаємо, що повинні полегшити їм вивчення української мови, хоча б вони й працювали у національних районах»⁵⁴.

Отже, «коренізацію» серед польської людності УССР у її культурно-лінгвістичному вимірі Ян Домінікович розумів як польсько-українську двомовність, заперечуючи водночас «крайнощі», на його думку, «українізаційної» політики й зокрема проголошення державною мови титульної нації республіки.

Рік по тому — 25 квітня 1928 р. — на засіданні Польбюро ЦК КП(б)У вищезгадана позиція Я. Саулевича дістала підтвердження з нагоди обговорення питання про рівень видання польськомовних комуністичних часописів УССР — «Sierp» і «Głos młodzięży». У резолюції по його інформації йшлося:

«В зв'язку з заявою т. Саулевича, що досі редакція провадить переписку російською мовою, та в зв'язку з тим, що при перекладах українських матеріалів мається низка помилок — звернути увагу редакціям «Серпа» та «Глосу Млодзєжі» на необхідність оволодіння знанням української мови»⁵⁵.

У своєму заключному виступі на нараді працівників національних меншин 10 січня 1927 р. Я. Саулевич зосереджувався на найго-

ловніших питаннях, які жваво обговорювалися присутніми у зв'язку з його основною доповіддю. Йшлося зокрема й про побіжно згадану вище контроверсійну проблему українців-католиків.

Питання щодо «українців-католиків» постало у Російській імперії ще наприкінці XVIII ст. Після приєднання Правобережної України царат вирішив повернути усі греко-католицькі громади Поділля, Волині й Київщини на одержавлене російське православія. Низку відповідних заходів було здійснено упродовж 1794–1796 рр. Душпастирі, які відмовилися стати православними, втратили парафії. За правління Миколи I було ліквідовано останні греко-католицькі громади. На підросійських українських теренах формально все ще існувало Кам'янець-Подільське уніатське єпископство, однак зберігалось воно лише на папері. В той же час керівники ГКЦ в Австрійській імперії мали титул митрополита Галицького, архієпископа Львівського, єпископа Кам'янець-Подільського, однак останній титул після 1839 р. мав суто номінальне значення внаслідок повної відсутності греко-католицьких парафій у Правобережній Україні⁵⁶.

У вірних ліквідованої в імперії Романових греко-католицької конфесії залишалося два шляхи: перейти до Російської Православної Церкви (РПЦ) або приєднатися до Римо-Католицької Церкви (РКЦ), на відміну від уніатства, толерованої царатом. Більшість віруючих обрала перший шлях, однак й другий варіант аж ніяк не був винятком. Попри урядово-поліційні утиски, українські селяни нерідко ставали римо-католиками. Ця частина українського етносу, відвідуючи костьоли, де правили ледь не стовідсотково ксьондзи-поляки, засвоювала певні елементи польської культури, польську (насамперед обрядову) мову й поволі втрачала власну етнопонаціональну самоідентифікацію.

Західна й вітчизняна соціологія та історіографія подають чимало визначень етносу. Наприклад, знаний англійський дослідник Е. Сміт у відомій праці «Національна ідентичність» визначив такі основні ознаки етносу: групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один або більше диференційованих елементів спільної культури, зв'язок з конкретним «рідним краєм», чуття солідарності значної частини населення⁵⁷. Малоїмо-

⁵³ *Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств*, 8–11 янв. 1927 г. – С. 150.

⁵⁴ *Там само.* – С. 150.

⁵⁵ Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО), ф. П-33, оп. 1, спр. 746, арк. 9.

⁵⁶ Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Pamiętnik Kijowski.* – Т. VII: *Polacy na Podolu.* – S. 173.

⁵⁷ Сміт Е. *Національна ідентичність* / Пер. з англ. – К., 1994. – С. 30.

вірно, аби «українці-католики» відчували солідарність з православними українцями, оскільки проживали релятивно замкненими громадами. Їхня побутова та релігійна культура значно відрізнялася від культури більшості українців. З іншого боку, у побуті вони послуговувалися переважно українською мовою, мали чимало інших виразних відмінностей від польського етносу. Національна свідомість у цієї частини сільського (переважно) населення визначалася насамперед релігією. Вони називали себе назагал навіть не поляками або українцями, а лише — «католиками». Фактично йдеться про формування перехідної між українцями та поляками етноконфесійної групи.

До частини колишніх греко-католиків українського Правобережжя, які залишилися у зв'язку з РКЦ, у другій половині XIX ст. долучилася інша значна соціально-етнічна група, що її утворювали нащадки колишньої польської шляхти. Упродовж XVI–XVII й особливо XVIII ст. до Правобережної України переселилося у пошуках вільних земель чимало малоземельної шляхти з внутрішніх воєводств Речі Посполитої. На Поділлі переселенці назагал виконували роль землеробсько-озброєного захисту від кримсько-татарських й турецьких нападів, отже були своєрідними військовими колоністами у регіоні. Проте під російською окупацією станом ще шляхти значно погіршилося. Ця колись потужна соціальна верства не вписувалася у тогочасну структуру російського суспільства, насамперед внаслідок іманентних волелюбних прагнень й генетичної антиросійської налаштованості.

Відтак 1830–1860-ті рр. стали черговим етапом реалізації стратегічного задуму російської імперської влади щодо деполонізації Правобережної України. Перший етап цієї акції розпочався після поразки польського повстання 1830–1831 рр., другий — після придушення чергової спроби польських патріотичних сил 1863–1864 рр. Після поразки виступу 1830–1831 рр. імперія Романових вдалася до низки стратегічних й назагал успішних з історичної точки зору антипольських заходів. Насамперед йшлося про намір декласувати загал дрібної шляхти на Правобережній Україні з метою асиміляції зі спеціальною категорією селян-однодвірців. Останній намір, як стверджує найкращий знавець цієї проблематики французький історик Даніель Бовуа, директор (з 1994 р.) Центру історії слов'ян у Сорбонні й президент (з 1996 р.) Французької асоціації з розвитку україністичних досліджень, «здійснювався з

дивовижною затятістю впродовж двадцяти років і увінчався успіхом, значно змінивши соціальну структуру»⁵⁸.

Упродовж 1831–1853 рр. заходами царату було приєднано до однодвірців й державних селян 340 тис. декласованих польських шляхтичів українського Правобережжя. Як наголошував французький учений:

«Йдеться, власне, про винищення цілого суспільства, певного типу цивілізації іншого століття, котра [...] була розчленована лише тому, що була польською. Цих давніх поселенців, які прибули сюди головню в епоху Саксонської династії в Польщі (початок XVIII ст.) для зміцнення колонізації після козацько-шведських воєн і чий права завжди підтверджувались лише звичаєм, сумнівними паперами та усно, нині було позбавлено останніх ознак польськості російським колоністом [...]. Історії відомо зовсім небагато прикладів такої масштабної ліквідації цілої соціальної групи, яка велася надзвичайно уміло і наполегливо впродовж тридцяти років за допомогою бюрократичної та поліцейської машини. У цьому проявилася віковична сила росіян: не знищуючи фізично, вони можуть вилуштити з людини всю її сутність»⁵⁹.

У другій половині XIX ст. чимало колишніх польських шляхтичів, які перетворилися на однодвірців, збіднили й розорилися. Мешкали вони назагал у строкатих етнічно селах, поряд з українськими селянами, мало чим відрізняючись від них як за суспільним статусом, так і матеріальним достатком. За умов перманентних контактів з українським селянством й відсутності польських навчальних закладів поважна кількість шляхти цілком зукраїнізувалася й відрізнялася від місцевих українців лише конфесійною особливістю — приналежністю до Римо-католицької церкви. На думку В. Нестеренка, вже наприкінці XIX ст. фактично неможливо було відрізнити нащадка колишнього польського шляхтича від онуків греко-католика, що зберіг вірність католицькій вірі. Їх об'єднували спільна релігія, культура, мова, побут й навіть самоназва — «католики»⁶⁰.

1897 р. в імперії Романових відбувся перший всеросійський перепис населення. У його перебігу етнічну приналежність грома-

⁵⁸ Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)* / Пер. з франц. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 145.

⁵⁹ Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)*. – С. 195–196.

⁶⁰ Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Pamiętnik Kijowski*. – Т. VII: *Polacy na Podolu*. – S. 174.

дян визначали за мовною ознакою. Отже, було намагання відокремити конфесійні чинники від етнонаціональних й тим самим уникнути поширеного у тогочасному суспільстві стереотипу: католик – отже, поляк. У Подільській губернії, за даними перепису 1897 р., нараховувалося 262738 католиків. В той же час рідною мовою польську назвали лише 69156 осіб (26,3 %), тобто лише щочетвертий католик. Отже, майже 200 тис. підданих Російської імперії цього регіону належали до «українців-католиків»⁶¹.

До Революції 1905–1907 рр. Російська Православна Церква послуговувалася у імперії Романових статусом державної церкви, органічно вписавшись до сумнозвісної тріади: «православ'я — самодержавство — народність». Натомість права інших релігійних конфесій були суттєво обмежені, а деякі релігійні громади взагалі перебували під заборонаю. Революційні події змусили царя Миколу II підписати 17 квітня 1905 р. указ про віротерпимість. Відповідно до цього юридичного акту, перехід від православ'я до інших християнських конфесій (римо-католицизму, старообрядництва) вже не підлягав кримінальному переслідуванню, як це було раніше. За особами, яких у першій половині XIX ст. силоміць приписали до православних парафій, визнавалося право на повернення до релігії предків. Було заборонено зачиняти римо-католицькі храми й монастирі.

Натомість указ не передбачав відновлення на території правобережних українських губерній Греко-Католицької Церкви. За її відсутності «українці-католики» продовжували, як і в попередні роки, бути об'єктом гострої боротьби між православними та католицькими священиками. Після указу про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. римо-католицьке духовенство активізувало свою діяльність серед селянства і досягло певних успіхів. Значно почастишали випадки переходу українців до РКЦ. У католиків набагато кращими були організація парафіяльного життя та дисципліна, що приваблювало людей. Додатковий авторитет католицьким парафіям створювала також організація численних релігійних товариств і братств, що займалися харитативною діяльністю.

У 1912 р. для здійснення ефективнішого контролю за діяльністю католицьких громад Поділля губернськими та повітовими орга-

нами влади було обстежено національний склад їхніх парафій. Прикметно, що лише у Кам'янці-Подільському й Новій Ушиці етнічні поляки становили переважну більшість парафіян костелів. В інших повітах у громадах РКЦ домінували українці. Так, у Вінницькій парафії, 4904 парафіян з 6445 були українцями (76 %), Летичівській — 5978 з 6104 (97,9 %), Сатанівській — 7372 з 7712 (95,6 %)⁶². За даними Подільського губернатора, служба Божа у костелах губернії провадилася передусім польською, часом латинською мовами. Це зайвий раз наворотало «українців-католиків» до польської культури, тим більше, що зазвичай церковна початкова освіта була єдиною, яку могли реально здобути селяни.

Під час Першої світової війни та в роки Визвольних змагань й більшовицької інтервенції в Україні питання про «українців-католиків» відсунулося у затінок бурхливих політичних та воєнних подій. Однак воно на повний голос залунало в 1920-ті роки, коли розпочалася більшовицька політика «коренізації». Слід зауважити, що у перші роки советського режиму вплив Римо-католицької церкви на населення Поділля значно зріс. Сприяло цьому й падіння авторитету РПЦ серед населення регіону внаслідок численних розколів. У той же час Католицька Церква продовжувала зберігати єдність, зуміла зберегти монолітність та довіру з боку парафіян.

Це спричинило зростання кількості «українців-католиків» у Подільській губернії. За офіційними даними, станом на листопад 1924 р. у Подільській губернії нараховувалося понад 302 тис. католиків. З них лише 87 тис. (28,8 %) вважали себе етнічними поляками, інші — понад дві третини — належали до українців⁶³. Останні звично перебували під сильним впливом римо-католицького духовенства, вимагали організації та відкриття для себе й своїх дітей польських рад, шкіл, клубів, інших культурницьких осередків. Серед советського й партійного апарату губернії не було виразно-одноточної політичної лінії у питанні щодо «українців-католиків». Пересічний представник більшовицької адміністрації у регіоні був виходцем із маргінальних суспільних верств, з вкрай низьким освітнім цензом, часто — зайдою з Росії чи східних, русифікованих областей України, отже, вкрай погано орієнтувався у складних переплетіннях етноконфесійної й мовно-релігійної ситуації на Поділлі.

⁶¹ Саченко С. *Статистические очерки* // Православная Подолия. – 1906. – № 5/6. – С. 411–412.

⁶² Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // Pamiętnik Kijowski. – Т. VII: *Polacy na Podolu*. – S. 176.

⁶³ ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1674, арк. 13.

Так, у липні 1924 р. президія Кам'янець-Подільського окрвиконкому ухвалила рішення поділити всіх «українців-католиків» на дві групи: на нащадків польської шляхти та етнічних українців – «залишків уніатів». Відтак, пропонувалося для першої категорії віруючих відкрити польські школи, бібліотеки, клуби, якщо цього «вимагатимуть обставини», для другої — провадити усю політичну та культурно-просвітницьку роботу винятково українською мовою, обмежившись перед цим попередньою «роз'яснювальною роботою»⁶⁴. Проте, провести у життя таку рекомендацію диференціацію на практиці було дуже важко. Навряд чи хто з компартійно-радянських працівників та функціонерів спромігся би підняти архівні матеріали кількасотрічної давності у пошуках відповіді на питання, хто були предки «українців-католиків» регіону.

Діаметрально протилежну позицію з цього питання займало керівництво Польського бюро та відділи Наркомосу УССР. Ще 18 січня 1924 р. Подільський губернський відділ народної освіти ухвалив постанову щодо організації на місцях польських навчальних закладів для всіх «українців-католиків» (як для спадкоємців польської «шляхти», так і для нащадків українських греко-католиків). Це рішення підтримали й польські вчительські конференції. Ухвалюючи його, керівники місцевої народної освіти намагалися протиставити «українців-католиків» «автентичним» полякам, розколоти їхню конфесійну єдність та зменшити вплив на них католицького духовенства. Так, завідувач Подільського губвідділу народної освіти Шекера, обґрунтовуючи рішення 18 січня 1924 р., неоднозначно висловився, що лише «використовуючи польські радянські школи, можна розширити комуністичний вплив на «українців-католиків»⁶⁵.

Однаке таке рішення суперечило офіційній політиці місцевих виконкомів, окружних та районних комітетів РКП(б)–КП(б)У, які категорично відмовлялися створювати нові польські навчальні заклади й, навпаки, навіть закривали ті школи, які вже діяли. Вищезгадане контроверсійне питання стало об'єктом докладного обговорення й бурхливих дискусій. Так, 1 листопада 1924 р. у Вінниці відбулося спеціальне спільне засідання польського бюро (далі — польбюро) Подільського губкому КП(б)У, представників

⁶⁴ Державний архів Хмельницької обл. (далі – ДАХО), ф. П-5, оп. 1, спр. 1016, арк. 71.

⁶⁵ ДАХО, ф. П-5, оп. 1, спр. 1016, арк. 15.

ЦК КП(б)У, НКО УССР. Розглядалося питання щодо подальшої советської роботи серед «українців-католиків» Поділля. Вступну промову на засіданні виголосив завідувач Польбюро подільського губвідділу народної освіти Яків Гольд. Доповідач зазначив, що у багатьох районах губернії місцеві райвиконкоми зловживають поняттям «українці-католики», застосовують його до етнічних поляків й закривають польські школи (наприклад, у Дунаєвецькому районі). Керівник Подільського губвиконкому Слинько навіть безапеляційно стверджував, що на Поділлі «поляків немає, а є лише українці-католики, яких необхідно негайно українізувати». Питання, за словами Я. Гольда, ще більше загострилося після того, як окружні партійні комітети ухвалили переглянути мережу польських шкіл й почали масово та необґрунтовано закривати польські школи, де навчалися діти «українців-католиків».

На ці заходи влади українське католицьке населення відповіло тим, що відмовилося відправляти власних дітей до українських шкіл, надаючи натомість перевагу нелегальному навчанню у ксьондзів⁶⁶. У виступі члена польбюро Втуліха проводилася така думка: мовляв, політична доцільність вимагає, аби не допустити утворення підпільних польських шкіл, де б викладалися релігійні предмети й посилювався вплив ксьондзів, краще організувати для «українців-католиків» советські польські школи. Він запропонував запровадити за офіційними польськими школами жорсткий контроль й через них виховувати дітей у комуністичному дусі. Проте більшість присутніх висловлювалися проти таких поглядів. Наприклад, промовець Лейнанд прямо заявив, що січневий обіжник 1924 р. про відкриття польських шкіл був помилковим. Його підтримали й деякі інші виступаючі. Оскільки до спільного рішення члени комісії так і не дійшли, було ухвалено передати це питання на вирішення центру.

Спеціальна комісія НКВД УССР за участю заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК й керівника «польської роботи» ЦКНМ Яна Саулевича, надіслана у листопаді 1925 р. з Харкова на Поділля, ретельно перевірила стан роботи з «українцями-католиками» у Кам'янець-Подільській, Проскурівській, Могилів-Подільській округах й відзначила, що чимало членів райвиконкомів Подільського регіону плутали релігійні й національно-етнічні поняття, зараховуючи, приміром, усіх католиків до українців, повністю ігноруючи

⁶⁶ ДАВО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 1674, арк. 11–12.

при цьому ступінь етнічної самосвідомості осіб з цієї етноконфесійної категорії⁶⁷.

Заслухавши звіт комісії, 25 січня 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У визнало, що питання «українців-католиків» на Поділлі є надзвичайно складним, оскільки місцеві органи влади назагал безпідставно обвинувачують керівників польбюро у насильницькій полонізації українського населення. Відтак, фактично було дано дозвіл на організацію для «українців-католиків» нових польських шкіл.

Питання про «українців-католиків» було у центрі уваги 4-ї Всеукраїнської конференції ЦК Польського бюро (червень 1926 р.). У звітній доповіді зауважувалося, що «українці-католики» — це асимільовані українці з низькою або розмитотою самосвідомістю, які визначали власну етнічну приналежність за релігійною ознакою. Такою проголошувалася офіційна точка зору більшовицької адміністрації. Цікаво, що вона певною мірою збігалася з позицією царської влади. Компартійному чиновництву пропонувалося позбутися адміністрування у роботі з «українцями-католиками», наполегливо проводити роз'яснювальну роботу, спрямовану на відновлення їхньої самоідентифікації. Місцевим компартійним і советським функціонерам й працівникам народної освіти директивно пропонувалося лише у виняткових випадках відкривати польські школи для дітей «українців-католиків», а саме: коли цього наполегливо вимагатиме місцеве населення⁶⁸.

Як показали подальші події, у найближчі роки питання щодо «українців-католиків» на Поділлі так і не було остаточно розв'язане, хоча й втратило гостроту, притаманну періоду 1924–1926 рр. Після організації розгалуженої мережі польських рад, шкіл, культурно-освітніх закладів та установ хвиля скарг та прохань громадян поступово вщухла. Діти «українців-католиків» вивчали польську мову і літературу у советських навчальних закладах, де їм прищеплювали відданість марксизму-ленінізму-сталінізму й піддавали потужній та систематичній безбожницькій обробці. Відтак значна частина нової генерації з родин «українців-католиків» Поділля зростала індиферентною до етноконфесійних традицій й самоідентифікації власних батьків. Це цілком влаштувало комуністичну владу.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 99, арк. 95–96.

⁶⁸ Там само, арк. 96.

У своєму заключному слові під час Першої всеукраїнської наради по роботі з нацменшинами 10 січня 1927 р. Ян Саулевич роз'яснював, дотримуючись зваженої позиції, назагал притаманної усій його діяльності у ЦКНМ:

«Взагалі ставити питання так, що немає українців, які належать до католицького віросповідання — неправильно. Такі українці є, але є «українці» й такі, котрі себе вважають українцями лише тому, що вони народилися в Україні, — так само як «поляки», тому що вони за віросповіданням католики. Це питання дуже складне, тим більше, що національні відносини на ґрунті так зв. «українців-католиків» не є усталеними, а становлять собою цілий процес — переплетення асиміляційних й дезасиміляційних явищ під різним впливом»⁶⁹.

Промовець у черговий раз роз'яснював позицію Центральної комісії національних меншин у роботі з українцями-католиками:

«Стосовно частини католицького населення, яка національно себе не усвідомила, вживає у побуті українську мову, але вимагає обслуговування школою польською мовою, — ми давали директиви, що такому населенню слід роз'яснювати недоцільність навчання дітей тією мовою, що нею вони не розмовляють; якщо такі роз'яснення не задовольняли населення, тоді відкривати їм українські школи, але з польською мовою як предметом навчання, й у випадку незадоволення навіть цим — відкривати польські школи. Ось, товариші, та лінія, що проводиться у життя у царині побудови роботи рідною мовою у зв'язку з питанням про так зв. українців-католиків»⁷⁰.

18 липня 1928 р. на засіданні Польбюро ЦК КП(б)У Я. Саулевич проінформував присутніх щодо заходів, які передбачала здійснити ЦКНМ упродовж 1928/29 господарського року у галузі роботи серед польського населення республіки. Серед іншого планувалося «обстеження та вивчення питання про т. зв. українців-католиків та видання відповідних (друкованих) матеріалів»⁷¹. Події «великопереломного» 1929 р. завадили реалізації цього задуму.

10–12 липня 1928 р. ЦКНМ провела другу Всеукраїнську організаційну нараду по роботі серед національних меншин. У доповіді Яна Саулевича «Про радянське будівництво серед національних меншин» наголос був зроблений на завданнях досягнення соціального розламу в етнічних громадах, зменшення представниц-

⁶⁹ *Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.* — С. 146.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ ДАВО, ф. П-33, оп. 1, спр. 746, арк. 10.

тва заможних прошарків нацменселянства у советах (на той час у советах українського села УССР вони складали пересічно 11,4 %, болгарського — 23 %, німецького — 30 %, грецького — 37 %, чеського — 46 %) ⁷².

У прикінцевому слові Я. Саулевича на нараді подавалася неоднозначна оцінка організаційних проблем ЦКНМ, що фактично ізолювали її й підтинали на корінні спроби інституції вивести роботу з національними меншинами республіки на якісно новий рівень, а саме: «Не всі ще ОВКи належно оцінюють важливість нацполітики. Це видно хоча б з того, що за останні два роки лише 14 Окрвиконкомів (з 42-х округ, включно з АМССР, тобто лише третина. — *О. Р.*) слухали доповіді про роботу серед національних меншин, а оргнаради в цій справі скликали лише 12 Окрвиконкомів. На пленумах лише Коростенський та Шевченківський ОВК слухали доповідь про роботу серед національних меншин» ⁷³.

Як зауважувалося вище, важливу складову польської комуністичної «роботи» в УССР, що одним з її чільних керівників був Я. Саулевич, становила, поряд з советизацією польської людності республіки, протидія впливові римо-католицького духовенства на це населення, а також одновірних «українців-католиків». По суті йшлося про розкладницько-провокативну роботу більшовицької адміністрації підсоветської України та її репресивно-карального апарату в особі ГПУ–НКВД щодо кліру й вірних РКЦ ⁷⁴.

На середину 1920-х років більшовицька адміністрація УССР вже могла пожинати плоди власної антирелігійної політики. Газети рясніли оголошеннями «служителів культу» про зречення від сану. Так, наприклад, лише упродовж року (з травня 1924 р. по квітень 1925 р.) кам'янець-подільська газета «Червоний кордон» принаймні 22 рази публікувала антирелігійні заяви колишніх священиків, дияконів, дяків, церковних старост. Для цього навіть запровадили спеціальну рубрику — «Втікають з табору чорних». Систематично друкувалися й матеріали, спрямовані проти душпастирів Римо-католицької церкви регіону. Тогочасний газетяр-початківець,

⁷² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 368, арк. 14–16.

⁷³ Там само, арк. 17.

⁷⁴ Докладніше див., напр.: *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н. С. Рубльової // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). – С. 3–507.*

співробітник «Червоного кордону» Владімір Беляєв (псевдонім; 1907–1990) згадував в «Автобіографії-сповіді» 1977 р., принагідно демаскуючи замовників своїх «антиватиканських» репортажів — сумнозвісні «віслючі вуха ГПУ»:

«По заданню Каменец-Подольського погранотряда ГПУ, ведущего борьбу с опорными пунктами Ватикана вдоль западной границы, печатаю целую серию статей “Контрреволюция под маской ксендза” [...]» ⁷⁵.

НКВД УССР ретельно обліковував священнослужителів-відступників. За його даними, упродовж 1925 р. у республіці сану зреклися 226 «служителів культу» — назагал православних дяків і дияконів. Серед них зрідка траплялися й католики — церковні старости, органісти, проте не було жодного ксьондза, а це означало для ГПУ–НКВД УССР, що вони «пасуть задніх» порівняно з колегами з сусідньої советської Білорусії, які на той час вже мали на власному рахунку римо-католицького душпастиря — зреченця.

Всупереч похвальбі ГПУ УССР щодо тісної «співпраці» з багатьма ксьондзами, ті у своєму вимушеному угодовстві все ж усіяло унікала переступати межу святотатства. Першим зробив безповоротний крок вікарний ксьондз Проскурівського костьолу Євген Перкович (1875–1938), до душі якого спромоглися підібрати ключі «психологи» з ГПУ ⁷⁶. Відкритого листа про зречення від духовного сану й релігії він підписав 3 січня 1927 р., два дні по тому зречення оприлюднив все той же «Червоний кордон» ⁷⁷.

Невдовзі, 16 січня 1927 р. декларація Є. Перковича за вказівкою невидимого, але всюдисущого режисера знову з'явилася друком. Цього разу, розтиражована республіканським польськомовним комуністичним часописом «Sierp», вона стала відомою по всій УССР.

⁷⁵ Беляєв В. *Автобіографія (и немножко – исповедь)*, 10 февр. 1977 г. // Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины, ф. 780, оп. 1, спр. 35, арк. 3.

⁷⁶ Про нього докладніше див.: Ковалець Н.С. *Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму* // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 101–114.

⁷⁷ Див.: *Заява проскурівського ксьондза Є. Перковича про зречення від духовного сану і релігії, 3 січня 1927 р.* / Публ. Н. С. Рубльової // *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). – С. 123–126.

Спаливши за собою усі мости, колишній священнослужитель цілком віддався на милість своїх комуністичних патронів, а ті, побоюючись гніву обурених парафіян (інакше як Іудою Перковича на Поділлі не називали) й маючи на меті подальше використання зреченця, вивезли його до тогочасної столиці — Харкова. Але там відступник затримався недовго — владі недоцільно було тримати головну козирну карту в антикатолицькій пропаганді на віддалі від Правобережної України з її компактними масами поляків та німців — католиків. Відтак напровесні 1927 р. Є. Перкович за направленням завідувача Польбюро ЦК КП(б)У С. Лазоверта з'явився у Києві, у редакції «Сієра». Керівництво часопису зацікавувалося новим співробітником, його влаштували до готелю «Новая Россия», де він, після місячного відпочинку, з квітня приступив до роботи. Працював він старанно й ініціативно. До кінця 1927 р. з-під його пера вийшли антирелігійна брошура й кілька статей, опублікованих газетами «Сієрп», «Гłos мłодзєжу» та журналом «Бєзвїрник».

Докладаючи зусиль на новому для себе полі діяльності, Є. Перкович прагнув уникати шаблонних помилок й примітивної прямолінійності войовничого атеїзму. Досконало знаючи особливості римо-католицької релігії й психологію пастви РКЦ, новоспечений атеїст рекомендував впливати на її свідомість витонченими методами, хитро й обережно, уникаючи гострих кутів й голобельних формулювань. Зокрема, священні таїнства й догмати Церкви він радив не заперечувати прямолінійно, а лише делікатно натякати на їхню хисткість і шкідливість. Усвідомлюючи власну непопулярність, екс-ксьондз власні твори назагал підписував вигаданими іменами, а їхній антикатолицький зміст маскував цікавими сюжетами⁷⁸.

З огляду на вищенаведене, значний інтерес становить спрямований Я. Саулевичу лист Є. Перковича від 12 вересня 1928 р., що у ньому адресант з'ясовує особливості й техніку власної антикатолицької (лекційно-словесної й друкованої) риторики. Текст листа подаємо мовою оригіналу з незначними скороченнями:

«Szanowny tow. Saulewicz! Dziś odebrałem listowną propozycję od tow. Keniga: ułożyć broszurę (2 ark.) "O tercjarzach i innych religijnych

bractwach" pod Waszą redakcją. Termin 15 grudnia. Więc jako swego redaktora proszę o kilka słów wskazówki co do ogólnego planu lub kierunku broszury? Może była o tym mowa?».

І далі йшли розлогі міркування колишнього священнослужителя РКЦ щодо форми подачі віруючому читачеві безбожницької «пігулки»:

«Co do mnie, sądzę że o ile broszura ma być przeznaczona właśnie dla tych samych tercjarzy i różańcowych braci, to *primo* – należy, uwzględniając szczególnie rozdmuchany fanatyzm tych czytelników, potraktować religię w sposób "delikatny", to znaczy łagodząc kanty, np. mówić, zaprzeczając "tajemnicom i dogmatom" nie ostro i bezwzględnie, a nacisk czynić na razie na niepewność, na wątpliwość wielką dogmatów, wielkie "prawdopodobieństwo" szkodliwości, jaka płynie ze wszystkich tych rzeczy dla społeczeństwa i dla samego wierzącego.

Secundo – wiem z doświadczenia, że tercjarze i różańcowi nie będą czytali broszury, skoro zobaczą, że imiona "święte" wydrukowano z małej litery – więc, czy wobec tego nie należałoby w tej broszurze odstąpić od powszechnego zwyczaju. Mnie się zdaje, że można byłoby przynajmniej, jeżeli jest prawo zabraniające pod karą drukowania tych imion z wielkiej litery, używać cudzysłowu i drukować np. tak: gdy mowa o "Panu Jezusie" i o "Bogu"?! Ale przecież chyba takiego prawa nie ma.

Tertio – broszurę wydać nie pod moim imieniem, a np. pod Waszym lub pod jakimkolwiek pseudonimem. Bo i o tym pamiętać trzeba, że i tercjarze i członkowie różańca mają wbite do głów przez duchowieństwo, by moich książeczek nie tykali nawet!

Kościelne prawo jest takie: katolicy nie mają prawa (nawet księży!) czytać książek *ex professo* (specjalnie) o religijnych sprawach traktujących, o ile książka nie posiada "licencji" biskupiej, choćby w niej nie było nawet nic antyreligijnego. Dlatego ja, myśląc o czymś dla takiej właśnie publiki, zawsze zatrzymuję się na zamiarze, by wymyśleć nie broszurę specjalną (*ex professo!*), ale jakąś – czy to powieść czy coś takiego, gdzie by te sprawy poruszały NIEZNACZNIE – MIMOCHODEM, jakoby chodziło zupełnie nie o tercjarzy czy różańce, a tylko o ciekawą fabułę.

Lecz prawda i to, że ta publika w ogóle nic prócz nabożnych kościelnych książek nie czyta? Tym sposobem – są to ludzie zdaje się straceni dla wyższej kultury! Przynajmniej, o ile mowa o tercjarzach!

Czasem przychodzi mi na myśl, że dla tych ofiar starego przesądu byłaby może odpowiednia zgoła inna metoda – mianowicie – *ad absurdum!* Czyli – jesteś tercjarzem, wstąpiłeś na drogę doskonałości, idźże nią i tylko nią. Oddaj wszystko co masz ubogim – chata, rola, konie itd., pracuj jako najemnik [...]»⁷⁹.

⁷⁸ Ковалець Н. С. *Євген Перкович: силует римсько-католицького священника на тлі державного атеїзму* // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 106–107.

⁷⁹ «Шановний тов. Саулевич! Сьогодні отримав листовну пропозицію тов. Кєніга: підготувати брошуру (2 арк.) "Про терцїарїїв та інші релїгїйні братства" за Вашою редакцією. Термін — 15 грудня. Отже, як свого редактора, прошу про кілька слів вказівки щодо загального

1929 р. — рік сталінського «великого перелому» — започаткував, з одного боку, відкат до воєнно-комуністичної політики перших років більшовицького владарювання, з іншого — дав старт новим тоталітарним трансформаціям і у суспільстві, і у державі. У цей час відбувається виразний занепад активності нацменробо-

плану або напряму брошури? Можливо, була вже про те мова? Щодо мене, вважаю, оскільки брошура має бути призначена, власне кажучи, для тих самих терціаріїв й ружанцових братів, то *primo* — належить, враховуючи особливо роздмуханий фанатизм тих читачів, потрактувати релігію у «делікатний» спосіб, то значить згладжувати кути, наприклад, вести мову, заперечуючи «таїнства й догмати», не гостро й беззастережно, а наголос наразі робити на непевності, на великій сумнівності догматів, великій «правдоподібності» шкідливості, що впливає з усіх отих речей для суспільства й для самого віруючого.

Secundo — знаю з досвіду, що терціарії й ружанці не читатимуть брошури, як тільки побачать, що «святі» імена надруковано з малої літери — отже, чи з огляду на те не варто було б у цій брошурі відступити від загального звичаю. Здається мені, що можна було би, принаймні, якщо є закон, що забороняє під страхом покарання друкування тих імен з великої літери, вживати лапок й друкувати, наприклад, так: коли мова про «Пана Ісуса» й про «Бога»? Але все ж таки хіба такого закону немає.

Tertio — брошуру видати не під моїм ім'ям, а, наприклад, під Вашим або під якимсь псевдонімом. Бо і про те пам'ятати треба, що і терціарії й члени ружанця мають втовмаченим до голів духовенством, аби моїх книжечок навіть не торкалися!

Костьольний закон є таким: католики не мають права (навіть ксьондзи!) читати книжок, які трактують релігійні справи *ex professo* (спеціально), оскільки книжка не має єпископської «ліцензії», хоча б у ній й не було нічого антирелігійного. Тому я, думаючи про щось для такої, власне, публіки, завжди зупиняюся на задумі, аби створити не спеціальну брошуру (*ex professo!*), але якусь — чи то повість чи щось таке, де би ті справи порушити ПОВІЖНО — ПРИНАГІДНО, якби йшлося цілком не про терціаріїв чи ружанці, а лише про цікаву фавулу.

Та правда й те, що ця публіка взагалі нічого, окрім набожних костьольних книжок не читає? Таким чином — є то люди, здається, втрачені для вищої культури! Принаймні, поскільки йдеться про терціаріїв!

Часом спадає мені на думку, що для тих жертв старих забобонів, можливо, була б відповідною цілком інша метода, а саме — *ad absurdum!* Тобто — якщо ти терціарій, ступив на шлях досконалості, йди ним і тільки ним. Віддай все, що маєш, убогим — хату, землю, коней та ін., працюю як найманий працівник [...]» Цит. за: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stepnia. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999. – Т. II. – S. 99.*

ти й поступова реорганізація місцевої мережі Центральної комісії нацменшин. Місцеві органи ЦКНМ упродовж всього часу функціонування перманентно реорганізовувалися внаслідок проведення адміністративно-територіальних змін, в тому числі й внаслідок створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Вирішальний удар по місцевому апарату ЦКНМ завдала адміністративно-територіальна реформа 1930 р., яка, співпавши з суцільною колективізацією, практично зруйнувала його.

На межу 1920–1930-х років припадає також найскладніший період у діяльності Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, пов'язаний з кадровими змінами у її складі та надзвичайним ідеологічним і політичним тиском, який відчували на собі її співробітники. Змінився голова Комісії, декілька разів змінювалися члени ЦКНМ по роботі серед німців, євреїв, втратили представництво у ній — після (квазі)корупційного скандалу з С. Ялі (обвинуваченого у нібито «протегуванні куркулеві») — греки⁸⁰.

Поважні кадрово-господарські й фінансові труднощі на тлі загального «суцільноколективізаційного» штурму переживав і Мархлевський польський національний район. Ян Домінікович ще встиг за «пізньонепівської» доби написати передмову до звіту Мархлевського райвиконкому за 1927/28 господарський рік⁸¹.

У березні 1929 р., у меморандумі АПВ ЦК КП(б)У щодо обстеження Волинської округи зауважувалося з приводу «советської Мархлевщини» — дітища Я. Саулевича:

«Виконання директив ЦК по Мархлевському району дуже слабе: у районі (створено 34 машинних т[овариств]а, усі решта директив не виконані) й цілком незадовільне в окрузі (надіслано декілька учителів й наполовину закінчено шосе, у решті галузей роботи Мархлевський район не отримав від округи жодної допомоги). Що ж стосується центральних установ, то вони директиви ЦК не виконали взагалі жодним чином, попри те, що деякі з них (Наркомос і ВРНГ) отримали спеціальні й цілком конкретні завдання. Увага центрів до Мархлевського району знаходить свій вираз лише в обстеженнях, яких забагато й які нічого не дають району, що потребує реальної допомоги»⁸².

⁸⁰ Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* – С. 357–358, 365.

⁸¹ Saulewicz J. *Wstęp // Sprawozdanie Marchlewskiego Rejonowego Komitetu Wykonawczego Rad za 1927–1928 r.* – Marchlewsk, 1929. – S. I–VII.

⁸² *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*, ф. 1, оп. 7, спр. 123, арк. 119.

У квітні 1930 р. у матеріалах апарату ЦК КП(б)У неодноразово наголошувалася «буквально катастрофічний стан справ з кадрами для всіх ділянок роботи серед польського населення». Як вихід пропонувалася необхідність «зняття» з партійно-советських і господарських посад і «перекидання» на польську роботу у республіці комуністів-поляків й позапартійних, які володіли польською мовою⁸³. Попри це, Центральна комісія національних меншин саме у цей час втратила свого найдосвідченішого польського працівника — Я. Саулевича.

Втім, й сама робота з національними меншинами республіки втрачала сенс для компартійного керівництва ССРСР/УСРСР — за доби «великого перелому» колишня політика «коренізації» й «українізації» ставала зайвим баластом для відверто великодержавницького курсу Кремля. Прикметно, що 8 травня 1933 р. у рефераті щодо національного питання в УСРСР керівник Генерального консульства II Речіпосполитої у Харкові Ян Каршо-Седлевський, згадавши «Положення про Центральну комісію у справах національних меншин при ВУЦВК та про місцеві органи у справах національних меншин», проект якого схвалила Перша всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшин у січні 1927 р., принагідно зауважив: «Про діяльність тієї Комісії якось нічого не чути»⁸⁴.

Зміну тактики «більшовицьких національних геометрів» (Д. Донцов) щодо національних меншин УСРСР виразно змалював на прикладі польської людності республіки віце-консул II Речіпосполитої у Києві Пйотр Курніцький (1899–1975) у листі до Посла Польщі у Москві від 13 жовтня 1933 р. П. Курніцький вирізняв два етапи у реалізації більшовицької політики щодо поляків підсоветської України. Перший з них, приблизно з 1923 р., мав на меті створення поза межами II Речіпосполитої «сильного польського осередка, організованого на комуністичний манер». Завдання такого осередка, на думку дипломата, полягало, по-перше, у створенні потужного центру комуністичної пропаганди, зорієнтованої на усіх поляків з огляду на гадані блискучі результати праці під прапором ССРСР; водночас такий польський комуністичний центр мав доводити ліберальність політики Союзу щодо своїх етнічних

меншин, яким ця політика уможливлювала гармонійне співжиття з іншими націями й народностями — на протигагу шовінізму й націоналістичним антагонізмам, таким прикметним для повоєнного капіталістичного світу. По-друге, малося на увазі створення на советському боці своєрідного П'ємонту польського комуністичного руху, організування й виховання польських революційних кадрів, які мали б привнести й керувати комуністичною революцією у Польщі⁸⁵.

Після кількарічних спроб з'ясувалося, однак, що подібна концепція була хибною, оскільки польська меншість виявилася несподівано набагато відпорнішою на комуністичну науку й гасла, й не висунула зі своїх лав видатніших революційних особистостей, а розвиток та економічне й культурне зміцнення Польщі і впливи Костьолу стали непереборними перешкодами. Розпочата водночас більшовицькою адміністрацією примусова колективізація у жодному випадку не могла стати внутрішньополітичним чи зовнішньополітичним пропагандистським козирем ССРСР.

Відтак була опрацьована нова концепція, згідно з засадами якої вогнище польського революційного руху мало перебувати усередині Польщі, а роль Советів обмежувалася до підтримування цього руху. З цієї точки зору, польська меншість в Україні цілковито втрачала в очах більшовицької адміністрації своє первісне значення. З іншого боку, з урахуванням владних зусиль щодо пробудження у советському суспільстві державного патріотизму, польський чинник, на підставі наявного досвіду, було визнано за шкідливий, такий, що містить у собі радше відцентрові тенденції й не перестає гравітувати до Відродженої Вітчизни. Отже, зникли усі мотиви, які промовляли б за підтримування польської національної окремішності, натомість виразнішими стали ганджі, що виникали з факту її існування. Як наслідок — вирішено було знищити польську меншість, принаймні в Україні⁸⁶.

На початку 1930 р. Я. Саулевич був відкликаний ЦК КП(б)У з роботи у ЦКНМ й спрямований на «ділянку прориву» «фронту соціалістичного будівництва» — до апарату Наркомзему УСРСР, де очолив відділ скотарства. У листопаді 1930 р. його призначили членом Колегії Наркомзему. На цій посаді він перебував до травня

⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 146, арк. 123–124.

⁸⁴ *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. – S. 255.

⁸⁵ *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*. – S. 411.

⁸⁶ *Ibidem*. – S. 412.

1934 р., коли Колегію ліквідували, а його призначили заступником начальника Управління скотарства НКЗ УССР. Тут він затримався на якихось два тижні, оскільки 13 червня 1934 р. був позбавлений не лише партійного квитка під час чергової «чистки» лав КП(б)У «за втрату більшовицької пильності» й недонесення на колег-«контрреволюціонерів», а й посади. Особисте знайомство з начальником Саратовського крайового земельного управління дозволило Я. Саулевичу з 26 жовтня 1934 р. обійняти посаду начальника відділу скотарства Саратовського КрайЗУ⁸⁷.

Хвиля арештів у сфабрикованій ГПУ–НКВД УССР «справі» так званої «Польської Військової Організації» (ПОВ) в УССР⁸⁸ «накрила» Яна Саулевича й у відносно віддаленому від цього репресивного виру поволзькому місті. 13 грудня 1934 р. оперуповноважений Особливого відділу Управління НКВД по Саратовському краю Ширгін, розглянувши телеграму Особливого відділу НКВД УССР з проханням здійснити арешт громадянина Саулевича Яна Домініковича, який працював й мешкав у Саратові, ухвалив затримати його й відправити спецконвоем до м. Києва у розпорядження НКВД УССР⁸⁹.

16 грудня 1934 р., уже у Києві, оперуповноважений 1-го відділення Особливого відділу УГБ НКВД УССР С. С. Бренер, розглянувши матеріали щодо обвинувачення громадянина Я. Д. Саулевича, якому, мовляв, інкримінувалося передавання «відомостей розвідувального характеру польській розвідці» й належність до

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 48.

⁸⁸ Див., напр.: Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 119–146; Stroński H. *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*. – Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. – 314 s.; Рубльов О. *Викриття «агентури польського фашизму» в УССР: «Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр. (Мета, механізм фабрикації, наслідки)* // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Нью-Йорк, 2003. – С. 201–227; Рубльов О. *Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки* // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К., 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: *Україна–Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983)*. – Ч. 1. – С. 275–319.

⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 4.

«ПОВ», ухвалив тримати його під вартою у Спецкорпусі НКВД до з'ясування обставин справи⁹⁰.

13 січня 1935 р. в'язень капітулював (на тогочасному компартійно-чекістському слензі — «роззброївся») й звернувся до наркома внутрішніх справ УССР В. А. Балицького з «покаянною» заявою:

«З великим запізненням, але твердо й щиро, я вирішив покаятися перед Комуністичною партією й Советською владою щодо своєї контрреволюційної шкідницької роботи польського націоналіста, спрямованої проти Советської влади. З 1921 р. й до мого арешту я перебував членом Польської Організації Військової (ПОВ), що у лавах цієї організації провадив активну роботу, починаючи з 1925 р. [...]. До діяльності контрреволюціонера, польського націоналіста я був підготовлений усіма умовами й середовищем, що у них я зростав й виховувався. Батьки мої, польські шляхтичі, великі фермери у Латгалії, готуючи мене у ксьондзи, виховали мене у суворо релігійному дусі [...]. Сформованим націоналістом я став у лавах польської організації націоналістичної молоді у Харкові [...]⁹¹.

Далі йшлося про стратегічну мету української «ПОВ» та конкретизувався персональний внесок заявника у «контрреволюційну» й «шкідницьку» діяльність означеної організації:

«Метою й завданням «ПОВ» була підготовка інтервенції з боку Польщі, створення для цього міцних форпостів з метою захоплення України, створення великої Речі Посполитої [...]. Висунуте переді мною завдання полягало, виходячи з суто дворушницьких методів, в оволодінні лінією ВУЦВК й місцевих органів усіма галузями советської роботи з метою недопущення асиміляції польського населення, колонізації українців-католиків задля розширення націоналістичних форпостів в Україні, просування у советські органи польських націоналістичних елементів [...]. Практична моя контрреволюційна робота у ЦК нацмен втілилася у таких напрямках: а) організація польських рад у селах з українсько-католицьким населенням; б) переведення роботи на польську мову уповноважених с[іль]рад у селах, хуторах й кутках з українсько-католицьким населенням, або польським, що асимілюється; в) підготовка перепису 1926 р. з метою обліку українсько-католицького населення як польського; г) закріплення колонізації шляхом організації польських судових камер, постачання бланками польською мовою; д) підготовка націоналістичних кадрів працівників польсьільрад; е) просування до РВК, ОВК й ВУЦВК націоналістичних польських елементів; ж) використання польських клубів як засобу відволікання робітників-поляків від політико-громадського життя заводів й націоналістичного їх виховання»⁹².

⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 2.

⁹¹ Там само, арк. 21–22.

⁹² Там само, арк. 23–24.

Крім того, у цій же заяві ув'язнений, не обмежуючись самовикриттям по «польській лінії», інкримінував собі й низку суміжних «злочинів», що їх він, мовляв, здійснив, перебуваючи на посаді заступника голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. Зокрема — не боровся з «політикою євреїзації», з «безкласовою лінією» у німецькій роботі, допомагав у справі «насильницької еллінізації й татаризації грецького населення», затушковував «насильницьку українізацію школи» для дітей зайшлих з Росії робітників заводу ім. Марті у Миколаєві. І найтяжчий злочин — на нараді по роботі з національними меншинами у ЦВК РСФСР «вимагав українізації асимільованого населення» Північного Кавказу, Центрально-Чорноземної області, Нижньої Волги та інших країв РСФСР, цим самим «*пішовши на руку петлюрівсько-скрипниківським поборникам Соборної України*»⁹³.

А завершувався документ досить типово, що свідчить на користь того, що усі ці заяви писалися за єдиним трафаретом, який був розроблений більшовицькою спецслужбою й «відпрацьований» на багатьох фантомних «контрреволюціонерах» (ледь не гегелівська тріада: «*зізнання*» у належності до «контрреволюційної організації» — «*каяття*» у власних нескоеених «злочинах» — «*урочиста обіцянка*» розповісти «все» і навіть більше про власну «шкідницьку роботу» й викрити спільників, яка завершувалася іноді «бартерним» постскриптумом: з огляду на це прошу мене пощадити, помилувати, дати можливість працювати на користь «батьківщини трудящих» etc.)⁹⁴, а саме:

«Повинен відзначити, що під впливом зміцнення Советського Союзу, кризи, що вибухнула у капіталістичних країнах, розчарування у термінах інтервенції, що все відкладалися — у мене з 1932 р. виникло велике роздвоєння, я все більше й більше відчував, у якому мерзенному болоті я загруз [...]. Докладніше про власну й інших контрреволюційну роботу я викладу додатково.

⁹³ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 24.

⁹⁴ Див. докладніше: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)*. — К., 1994. — С. 108; Рубльов О., Фельбаба М. *Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 216; Рубльов О.С. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. — К., 2004. — С. 362–363.

Приносьчи своє каяття у найтяжчих злочинах проти Партії й Советської влади, я готовий зараз понести заслужене покарання. Моїм останнім проханням до Вас є — надати мені можливість на будь-якій роботі й будь-якій найважчій ділянці роботи довести на ділі своє каяття й спокотувати чесною працею заподіяну мною шкоду справі побудови безкласового соціалістичного суспільства»⁹⁵.

Протокол допиту Я. Саулевича від 21 січня 1935 р. став розгорнутою відповіддю на питання слідчого:

«За чиєю ініціативою й коли було організовано як самостійний адміністративний район Мархлевський польський національний район?»

Розлога відповідь Яна Домініковича за своєю суттю була напівправдою — тобто реальна історія створення польського національного району й діяльної участі самого оскаржуваного у цій урядовій акції, що, безперечно, цілком вписувалася у загальне річище більшовицької політики «коренізації», а відтак й «полонізації» асимільованого або напівасимільованого польського етносу Правобережжя України, подавалася у бажаному для слідства відповідному «контрреволюційному» забарвленні:

«Ініціатива щодо організації Мархлевського польського національного району у самостійний адміністративний район належить особисто мені й здійснена була мною за вказівками керівництва “ПОВ” наступним чином:

Думка щодо створення самостійного адміністративного польського національного району, як ширшої бази для ведення націоналістичної роботи, виникла у мене під час скликання Польбюро ЦК КП(б)У у березні 1925 р. наради по польроботі у м. Харкові за участю польнацменпрацівників на місцях.

Під час бесіди з учасником цієї наради — уповноваженим з польської роботи у Баранівському районі, Житомирської округи, Богушевським, який був членом “ПОВ”, я виявив доволі широку зону польських й змішаних польсько-українських сіл у прилеглих один до одного населених пунктах Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського й Чуднівського районів.

Маючи за мету, за завданням керівництва “ПОВ”, створити широку базу для загарбницьких планів Польщі й для підготовки цього — проведення великої націоналістичної роботи щодо полонізації польського населення, я вирішив адміністративно об’єднати вищезазначені населені пункти в один адміністративний польський національний район, враховуючи, що за відповідного насадження членів “ПОВ” на керівні посади управління районом можна буде на усю широчінь проводити у життя завдання «ПОВ».

⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 26–27.

Склавши відповідний проект, я його запропонував керівництву «ПОВ» в особі Скарбека, Вишневецького, Полігура й Теодора, які були учасниками цієї наради. Проект цей був докладно обговорений керівництвом «ПОВ» на Україні в одній із кімнат польклубу у Харкові й схвалений.

Керівництво «ПОВ» доручило мені, як членові ЦК Нацмену при ВУЦВК, внести від свого імені цей проект на обговорення наради Польбюро ЦК КП(б)У, а вони, зі свого боку, наполягатимуть на затвердженні й ухваленні рішення Польбюро щодо створення польського національного району на Правобережжі України»⁹⁶.

Саме 1935 р. було ліквідовано «радянську Мархлевщину» — польський національний район в Україні. Ця адміністративно-територіальна і водночас культурно-національна одиниця, вчорашня агітпропівська гордість, існування якої всіляко експлуатувала советська пропаганда, викликала щораз більше роздратування владних структур. Мотиви цієї акції НКВД УССР і партійно-державного керівництва республіки можна до певної міри зрозуміти (але, звичайно, не виправдати), якщо звернутися до матеріалів чергової сфабрикованої справи «пеовяків» — так званого «Волинського центру ПОВ» (липень 1935 р. — лютий 1936 р.).

У них, зокрема, зазначалося, що внаслідок підривної діяльності «шкідницьких елементів» Мархлевський район доведений до становища найвідсталішого у політичному та економічному відношенні, найбільш враженого «контрреволюційною активністю куркульських елементів й діяльністю закордонної розвідувальної і диверсійної агентури». Знову ж таки акцент робився на низькому (у порівнянні з іншими місцевостями) відсотку колективізації сільського господарства: наприкінці 1932 р. район був колективізований лише на 14,9 %; 1933 р. — 28; 1934 р. — на 47,6 %.

Рівночасно наголошувалося, що у районі діяв ряд шпигунських груп (до сотні «активних агентів розвідки»); нарешті, у різний час тут сформувалися чотири «міцно збитих» повстанських загони, котрі об'єднували до 150 осіб. Внаслідок цих диверсійних, шпигунських й повстанських проявів трапилося декілька організованих групових переходів за кордон, не рахуючи тих випадків, коли спроби збройних проривів у Польщу були вчасно попереджені ГПУ й прикордонниками⁹⁷.

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 68505-ФП. — Т. 5, арк. 793–794.

⁹⁷ Рубльов О. Шкіці до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — С. 300.

«Гранична засміченість усіх ланок радянського апарату» у Мархлевському районі вимагала, зрозуміло, низки чисток, що не вщухали із 1930 р. Внаслідок них з радянських установ та організацій району було «вичищено» 678 осіб «контрреволюційного, націоналістичного й соціально чужого елементу», у тому числі 1932 р. — 121, 1933 р. — 303 й упродовж 1934–1935 рр. — 254 особи. З тих же мотивів з 40 голів сільрад 1935 р. було знято з посад 34 (85 %) і з 80 голів колгоспів відкликано 76 осіб (95 %).

За зняттям і відкликанням з посад, за законами воєнного часу (нагадаємо — керівництво тоталітарного ССРСР штучно створило й підтримувало у державі перманентний стан «фортеці в облозі»), на «штрафника» чатувала сувора догана або ж виключення з партії, цілком ймовірний арешт тощо. Ця кадрова чехарда стала причиною фактичного паралічу влади на місцях. На додачу, внаслідок «особливої враженості» Мархлевського району із нього за останні п'ять років його існування вислали й переселили 1658 родин⁹⁸.

Характерна в цьому відношенні адресована секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору та П. П. Постишеву доповідна записка голови Київського облвиконкому М. С. Василенка та секретаря обкому партії тієї ж області М. М. Налімова від 26 липня 1935 р. Починався документ фразою, що вже перетворилася на загальник у таємному листуванні владних структур УССР: «Мархлевський національно-польський район Київської області є одним з найбільш засмічених прикордонних районів області антирадянським елементом». Керівництво інформувалося, що навесні поточного року (згідно із постановою ЦК) у східні, глибинні райони України було переселено 1188 господарств «ненадійних елементів», на звільненому ж місці розташувалися 754 родини «перевіраних колгоспників-ударників»⁹⁹.

Проте, наголошувалося у документі, вжиті заходи не дозволили остаточно очистити район від антисоветських елементів. Адже у населених пунктах 11-ти сільрад переселення взагалі не відбулося, в решті — «взяли» лише по 3–5 господарств. Спеціальна ж перевірка, мовляв, виявила у цих місцевостях значну кількість ко-

⁹⁸ Рубльов О. Шкіці до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — С. 300–301.

⁹⁹ Про хід переселення з Мархлевського району у 1935 р. докладніше див.: Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. — С. 52–55; Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — S. 131–139.

лишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, контрабандистів, осіб, які мали зв'язок із раніше викритими шпигунськими організаціями, а також куркулів і розкуркулених, інших польських шовіністичних і націоналістичних елементів.

Попереднім «пророблюванням» по лінії НКВД по двадцяти населених пунктах додатково відшукали 357 господарств, які варто було переселити. Серед них, зокрема, господарств куркулів і розкуркулених — 129, колишніх дворян — 14, бандитів та учасників білих армій і польських легіонерів — 75, колишніх контрабандистів — 45, осіб, котрі підозрювалися (!) у шпигунстві, — 37, тощо.

Навівши ці дані, керівництво Київської області просило дозволу ЦК КП(б)У на додаткове відселення з Мархлевського району до східних областей України 300 родин «ненадійних елементів», а 50 господарств найнебезпечніших «антисоветчиків» пропонувалося спрямувати у віддалені місцевості ССРСР. Водночас висувалася пропозиція виселити з району і членів тих родин, глави яких вже були засуджені за антисовєтську й шкідницьку діяльність¹⁰⁰.

Копітка й напружена «праця» Управління держбезпеки НКВД УРСР принесла бажані результати: «слідчі органи» й компартійна верхівка республіки одержали «неспростовні» аргументи й «докази», що Мархлевський національний польський район створений несправедливим шляхом із шкідницькою метою, а його засміченість антисовєтським елементом і концентрація вирішальних ділянок районного апарату у руках відвертих або прихованих «контрреволюціонерів» — явища генетичного порядку. Важливим «теоретичним обґрунтуванням» репресивних заходів щодо людної «радянської Мархлевщини» й слугували вищезгадані «свідчення» Я. Саулевича — «хрещеного батька» цієї національної адміністративно-територіальної одиниці, аналогічні покази його покійного колеги по «польській роботі» Б. Скарбека, страченого 1934 р., Є. Олдаковського — першого голови РВК Мархлевського району — та ін. Відтак на важку хворобу й ліки потрібні були радикальні — переселення, заслання, арешти і — врешті-решт (як найрадикальніший захід, щоб раз і назавжди запобігти можливій герильї місцевого населення у совєтському тилу на випадок ймовірної війни з Польщею) — ліквідація (чи то — «ампутація») Мархлевського району.

¹⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 396, арк. 166–167.

17 серпня 1935 р. члени Політбюро ЦК КП(б)У опитом (отже, питання було настільки очевидним, що не заслуговувало на нормальний розгляд) ухвалили постанову ЦК «Про Мархлевський і Пулинський райони». Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформувалися «в зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею»¹⁰¹. 3 жовтня 1935 р. це рішення «провели у совєтському порядку» — постанову з аналогічною назвою («Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області») та ідентичного змісту ухвалила слухняна Президія ВУЦВК¹⁰².

8 червня 1935 р. у судовому засіданні Спецколегії Київського обласного суду Я. Саулевич був визнаний винним й засуджений до десяти років таборів «віддалених місць ССРСР»¹⁰³. Але до місця відбування покарання його не поспішали допровадити. 31 серпня 1935 р., все ще у Києві, оперуповноважений 1-го відділення Особливого відділу УГБ НКВД УРСР і КВО Домбровський, взявши під увагу отримані з Москви директиви, ухвалив відправити засудженого у супроводі спецконвою й разом з його слідчою справою до Москви, у розпорядження начальника Особливого відділу ГУГБ НКВД ССРСР М. І. Гаєва¹⁰⁴.

22 лютого 1936 р. керівник НКВД УРСР В. А. Балицький поставив свій підпис під вступними настановами до «Орієнтування по польській роботі», яке із залученими матеріалами по справі «Волинського центру ПОВ» надсилалося керівникам обласних управлінь НКВД УРСР, начальникам особливих відділів корпусів Київського й Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВД. «З огляду на особливу значущість залучених матеріалів — як орієнтування в подальшій роботі по поляках, пропоную їх вивчити, ознайомивши оперативний склад», — так завершувався цей вступ¹⁰⁵.

Серед цих, цілком таємних матеріалів, виготовлених друкарським способом й зброшурованих у невелику книжечку, вміщена й

¹⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 132.

¹⁰² Стронський Г. Злет і падіння... — С. 55–56.

¹⁰³ ГДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 250–250 зв.

¹⁰⁴ Там само, арк. 249.

¹⁰⁵ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. — С. 140.

датована 5 лютого 1936 р. заява Я. Саулевича на ім'я В. Балицького, що починалася просто:

«Я після суду залишений під арештом у Києві для дачі свідчень у справі Олдаковського та інших моїх спільників по “ПОВ”.

Я хочу остаточно покінчити із своїм злочинним минулим й тому пишу свідчення, що викладаються нижче, котрі зможуть допомогти органам НКВД в їхній подальшій боротьбі з польською контрреволюцією в Україні»¹⁰⁶.

Засуджений, колишній чільний функціонер ЦКНМ при ВУЦВК, особливо наголошував «підривну мету» наймасштабнішого, мовляв, задуму української «ПОВ» — створення польського національного району ім. Юліана Мархлевського:

«Найбільшим заходом “ПОВ” контрреволюційного характеру, що мав на меті як зовнішньополітичні цілі, так і колонізацію значного масиву населення, стала організація Мархлевського польського району у Житомирській окрузі, проведена за дорученням “ПОВ” мною й Олдаковським. Вже самий факт організації польського району, як самостійної адм.[іністративно-]територіальної одиниці, на кордоні Польщі, повинен був, на думку “ПОВ”, зміцнити у зовнішній політиці буржуазної Польщі не лише непорушність її східних кордонів (а, відтак, й безпелаяційне право на володіння Західною Україною), а й показати усьому світу, що кордони Польщі можуть бути посунуті ще значно далі на схід. Мархлевський район являв собою ще один, штучно створений, доказ пілсудчиків задля захоплення Правобережжя України.

Але, разом з тим, за задумом “ПОВ”, Мархлевський район мав стати потужним форпостом Польщі у справі підготовки інтервенції проти Советського Союзу, де можна було зосереджувати сили “ПОВ”, розгорнути націоналістичне, антисоветське виховання населення»¹⁰⁷.

Однак, підступні задуми «пеовяків» в УССР й, зокрема, зміцнення ними «націоналістичного форпосту» — польського Мархлевського району — зазнали фіаско з незалежних від них причин:

«Незважаючи на цілковиту підготовленість “ПОВ” на Україні до інтервенції проти Советського Союзу у 1930–32 рр. — інтервенція все ж таки не відбулася [...]. Світова криза, що охопила усі країни й особливо різко ударила по господарству Польщі, викликала наростання нової революційної хвилі. Тил, у фашистів вдома, виявився незабезпеченим [...]. Це не значить, що відпала думка щодо збройної інтервенції проти Советського Союзу»¹⁰⁸.

¹⁰⁶ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 278, арк. 85.

¹⁰⁷ Там само, арк. 92–93.

¹⁰⁸ Там само, арк. 99.

Аналізуючи п'ятнадцятирічну еволюцію табору пілсудчиків, заявник стверджував, що він (табір Ю. Пілсудського) втратив чари «всенародного» руху, продемонструвавши натомість своє класове обличчя «захисника інтересів великої промисловості й земельних магнатів» й перейшовши «на службу германському фашизму», в ім'я єдиної мети — розгрому Советського Союзу — мовляв, «єдиної надії й притягального центру усього, що є кращого й чесного у людстві». Я. Саулевич, принаймні у друкованій заяві, вважав також, що «пілсудчиківський фашизм переходить до відвертої фашистської диктатури, позбавляючи Польщу останніх примарних демократичних свобод». Й це відбувається з тим більшою силою, чим далі більше пілсудчиківський режим втрачає масову підтримку населення.

Вищенаведене, зрозуміло, на думку «обеззброєного» «пеовяка», істотно вплинуло на діяльність й стан «ПОВ» в УССР. З одного боку, почали наростати агресивніші «терористичні тенденції» у окремих членів підпільної організації, з іншого — окремі члени «ПОВ», які мріяли про «Велику Польщу», все ж уявляли її як трудову народну республіку й ... «не могли не бачити велетенських успіхів соціалістичного будівництва в ССР». Мовляв, «зміцнення колгоспів, рішуча боротьба з класовим ворогом на всіх ділянках соціалістичного будівництва підірвали масову базу роботи “ПОВ”...».

Завершуючи своє розлоге звернення до керівника НКВД УССР, заявник Я. Саулевич дещо несподівано (можливо, й для нього самого) трансформовувався з оскаржуваного на прокурора, ледь не представника державного обвинувачення, тавруючи своїх колишніх товаришів по віртуальній «пеовяцькій» діяльності устами й формулюваннями чи то Лева Романовича Шейніна, чи то Андрія Януаровича Вишинського, чи когось з їхніх молодших «українських» колег:

«Це не значить, що підла робота “ПОВ” на Україні припинила своє існування. Її агенти знаходять собі підтримку з боку фашистської Польщі й натхнення у все більш виразному окресленні антисоветського блоку найагресивніших імперіалістичних держав, в особі Німеччини, Японії, Польщі. Втративши масову базу, ці агенти, дрібними групами й поодинці, неодмінно переходять до терористичних й більш різко виражених диверсійних методів боротьби. Треба знати усю єзуїтську виучку пеовяків, які не гребують жодними засобами боротьби для досягнення своїх цілей.

На цьому етапі відвертої фашизації Польщі, у блоці з фашистською Німеччиною, форми роботи пілсудчиків на Україні будуть ще витонченішими. “ПОВ” продовжуватиме свою боротьбу з Советською

владу, не лише використовуючи рештки своєї організації на Україні, а й залучаючи нові сили як усередині України, так і ззовні. Безперечно, що поряд з терористичними формами боротьби, «ПОВ», з тією ж метою тероризму й диверсії, намагатиметься, як і раніше, проникати, вміло маскуючись, до советських й партійних органів»¹⁰⁹.

15 лютого 1936 р. у м. Києві відбулося закрите судове засідання Військового трибуналу Київського військового округу, що у ньому розглядалася справа по обвинуваченню Євгена Олдаковського, Болеслава Беганського, Станіслава Мая, Адама Калиновського. Усі вони були колишніми функціонерами роботи з польською етнічною меншиною УССР. Так, наприклад, *Є. Олдаковський* був першим (1925–1927 рр.) головою райвиконкому Мархлевського польського національного району; *Б. Беганський* — завідувачем польбюро Житомирського окружкому КП(б)У, секретарем парткому фаянсового заводу у Мархлевську; *С. Май* — завідувачем польської секції Житомирського відділу народної освіти; *А. Калиновський* керував польським бюро Шепетівської й Коростенської округ (1923–1925), був секретарем Мархлевського РПК КП(б)У (1927–1929).

Яна Саулевича енкаведисти змусили виступити свідком на цьому процесі. Зрештою, це було нескладно — свідок вже мав за плечима вищезгадану розлогу заяву на ім'я В. Балицького від 5 лютого 1936 р. й міг послуговуватися нею як конспектом, лише коментуючи й доповнюючи окремі її «невизначні місця», тобто імпровізуючи на власний розсуд. Від заданої йому енкаведистами схеми Я. Саулевич не відступив.

Очевидно, що наголос у своєму виступі колишній заступник голови ЦКНМ робив на «шкідницькій діяльності» «ПОВ» в УССР, зокрема на «контрреволюційній» мотивації створення Мархлевського польського національного району, опануванні керівних посад у цій національній адміністративно-територіальній одиниці представниками пеовяцького підпілля.

За його словами, одразу після організації району розпочалася у ньому «націоналістична робота» серед польської людності й українського католицького населення, відбувалася цілеспрямована колонізація, створювалися польські школи, польські сільради у селах, де українці становили половину або й більше мешканців. Особливо таврував свідок «контрреволюційну» діяльність римо-католицького кліру Мархлевського району:

¹⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 278, арк. 100–101.

«Упродовж 1925–1926 рр. були розгромлені к.[онтр]р.[еволуційні] організації ксьондзів, що на них до певної міри розраховувала «ПОВ» у своїй роботі. «ПОВ» робота ксьондзів загалом не задовольняла, оскільки їхня багаторічна праця не мала своїм наслідком колонізації населення. Після розгрому організації ксьондзів «ПОВ» сперлася на релігійні гуртки: «ружанца», що у них були переважно жінки й молодь, «терціари», у яких були чоловіки, й інші релігійні організації. Ці гуртки «ПОВ» прагнула легалізувати. Гуртки ці провадили польську націоналістичну роботу. Олдаковський (голова Мархлевського РВК. — *О. Р.*) навіть притягував за переслідування цих гуртків до відповідальності голів сільрад. Молитовники, образки для цих гуртків іноді доставлялися нелегально з-за кордону. Головним засобом колонізації Мархлевського району «ПОВ» вважала школу»¹¹⁰.

Особливий наголос свідок Я. Саулевич робив на стратегічній важливості прикордонного польського району УССР як плацдарму, мовляв, прийдешньої агресії «буржуазно-поміщицької» II Речі-посполитої й відповідних заходах «пеовяцької» агентури, спрямованих на торування шляхів цієї інтервенції:

«Польський район був плацдармом для інтервенції. Там намагалися зберегти куркуля. Там менше було позбавлених прав, аніж в інших районах. Там провадилася особлива політика щодо куркульства. Для того, аби замаскувати усю свою роботу у цьому районі, «ПОВ» іноді видавала владі на розправу окремих націоналістів».

Травневий переворот 1926 р. у Польщі пожвавив діяльність «ПОВ» у підсоветській Україні, оскільки прихід до влади Ю. Пілсудського знаменував відродження ідеї «Великої Польщі»:

«Уся робота була переключена на підготовку до інтервенції, на створення кадрів, які б могли повести боротьбу на допомогу польським інтервентам. Була посилена мережа польських шкіл й провадився ретельний відбір вступників туди. 1929 р. діяльність «ПОВ» сягнула апогею свого розвитку. У зв'язку з проведенням колективізації на селі — пожвавилася діяльність контрреволюційних куркульських елементів. «ПОВ» наприкінці 1929 р., задля зв'язку з іншими контрреволюційними організаціями, перебудовує свої сили, кидаючи їх до загальних советських органів: до Наркомзему, МТС, совхозів, лісництв та ін. Мета перекидання — опинитися під час інтервенції на найвідповідальніших ділянках [...]. Контрреволюційна робота у Мархлевському районі тривала. Там «ПОВ», що під її впливом перебувало советське й партійне керівництво району, провадила успішно роботу, поклавши своїм завданням зберегти кадри для повстання на випадок інтервенції й чинити опір заходам советської влади щодо соціа-

¹¹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 68505-ФП, т. 5, арк. 843–844.

лістичної перебудови села. Я, як член колегії Наркомзему України, враховував у своїй роботі шкідницькі заходи по Мархлевському району. Ці заходи мали за мету на прикладі розвалювання колгоспів дискредитувати колгоспний рух й викликати заворушення серед населення [...]. Нашими заходами були викликані заворушення серед робітників скляного заводу у Мархлевському районі [...]»¹¹¹.

Відповідаючи на запитання одного з членів суду, Я. Саулевич стверджував спільність дій «ПОВ» та українських контрреволюційних організацій. Вони, мовляв, «усі орієнтувалися на інтервенцію»¹¹².

Важко стверджувати, чи усвідомлював Ян Домінікович подібність власного становища оскаржуваного — засудженого — свідка у справі міфічної «Польської військової організації» в УССР з ситуацією свого вищезгаданого кореспондента — ксьондза-розстриги Є. Перковича. Послугами останнього, після його добровільно-примусового зречення сану, більшовицька адміністрація республіки сповна скористалася: його возили по містах і селах з католицьким населенням, перед яким він виголошував антирелігійні лекції. Лише 1927 р. Є. Перкович зробив 57 таких виступів у 52 населених пунктах, а 1928 р. ще понад 60 разів виступав перед публікою з розповіддю про свій «шлях від Бога»¹¹³. Майже в аналогічній іпостасі опинився й Я. Саулевич, ставши автором вищезгаданої розлогої заяви на ім'я В. Балицького від 5 лютого 1936 р.¹¹⁴, неодноразово виступаючи свідком під час судового й позасудового розгляду/фабрикації «справ» своїх «колег» по віртуальній республіканській «ПОВ».

Вірогідно, навесні 1936 р. Я. Саулевича нарешті відправили до місця відбування покарання — Ухто-Печорського виправно-трудового табору НКВД ССР (Ухтпечлагу).

Чи не остання документальна звістка про Я. Саулевича, що її вдалося виявити на сьогодні, — це супровідний лист Управління Ухто-Печорського виправно-трудового табору до начальника Чернігівського обласного управління НКВД Ю. Ф. Кривця¹¹⁵ від 28 січня

1937 р. й долучений при цьому протокол допиту в'язня Я. Саулевича щодо його контактів по «контрреволюційній діяльності» з утримуваним у чернігівській тюрмі колишнім секретарем Мархлевського райвиконкому Михайлом Йосиповичем Шемелевським (1890–1937)¹¹⁶.

Тогочасного інспектора відділу кадрів Чернігівського цукротресту М. Шемелевського, колишнього (1925–1926) секретаря та керівника адмінвідділу Мархлевського райвиконкому, взяли під варту у Чернігові 1 жовтня 1935 р. Прізвище його згадувалося у протоколах допитів Є. П. Олдаковського як одного з активних «контрреволюціонерів» і «шкідників» під час організації та перших місяців функціонування польського національного району¹¹⁷.

Поляк зі Східної Галичини, уродженець м. Борислава, Михайло Шемелевський пройшов підстаршиною австрійського війська Першу світову війну. Потрапивши до російського полону, більшовизувався (член РКП(б) з 1919 р.), 1918–1920 рр. служив в інтернаціоналістських збройних формуваннях червоних. У 1920–1925 рр. — співробітник органів ЧК–ГПУ–НКВД. З 1925 р. — інструктор польської роботи Волинського окрвиконкому у Житомирі. З часу організації Мархлевського польського національного району й до 1926 р. — секретар (один місяць) й начальник адмінвідділу (упродовж року) Мархлевського райвиконкому.

Гронія долі полягала у тому, що Михайло Йосипович п'ять років власного життя віддав чекістській роботі, а згодом — 1930 р. — резервістом «органів червоної охрани» (вислів П. Постишова), у складі опергрупи ГПУ–НКВД УССР виявляв та ліквідував у Мархлевському районі «куркульські угруповання» (тобто, звичайною мовою — придушував селянський спротив насильницькій колективізації).

Попри ці сторінки біографії, в ув'язненні він виявив себе мужньою людиною, яка послідовно й твердо відстоювала власну позицію, спростовувала закиди у контрреволюційності. Можливо, зав-

майора державної безпеки Юхима Кривця // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1 (20). – С. 355–402; Золотарьов В. А. Юхим Фомич Кривець // Золотарьов В. А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / Упоряд. О. А. Ємельянов; Вступ. ст. С. А. Кокіна. – Х., 2007. – С. 104–183.

¹¹⁶ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, оп. 1, спр. П-15385, арк. 135–141.

¹¹⁷ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки.* – С. 131.

¹¹¹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 68505-ФП, т. 5, арк. 844.

¹¹² Там само, арк. 846.

¹¹³ Ковалець Н.С. *Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 107.*

¹¹⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 278, арк. 85–101.

¹¹⁵ Про нього див. докладніше: Золотарьов В., Парфьоненко В. «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ»: Сторінки біографії старшого

дячував у цьому він власному чекістському досвідові, адже — на відміну від абсолютної більшості «цивільних» обвинувачуваних «пеовяків» — був обізнаний із специфікою більшовицької оперативно-слідчої роботи, мав принаймні фрагментарні знання з юриспруденції. Ймовірно — вплинули й особливості його вдачі. Малоймовірно, але припустимо — його не били? Й не вибили потрібних «зізнань»?

Проте у багатьох випадках і впертого спротиву бранця було не досить, щоб спростувати обвинувачення й дістати звільнення. Ламали й сильних, а тих, які до кінця заперечували власну участь у міфічних «контрреволюційних організаціях» чи «шкідництві» або «шпигунстві», тим не менше досить часто засуджували¹¹⁸.

Одначе «справа» М. Шемелевського вирізнялася навіть на тлі тогочасного советського беззаконня. Так зване попереднє слідство щодо нього тривало ледь не два роки, вели «справу» дев'ятеро слідчих. Брак доказів (річ зрозуміла!) та впертість в'язня, який аргументовано спростовував інкриміновані йому обвинувачення, знаходив суперечності й численні неузгодження у свідченнях проти нього, спричинили те, що вперше його «справа» розглядалася Спецколегією Чернігівського обласного суду майже через рік після арешту — 13 серпня 1936 р., але була відкладена внаслідок наявності відвертих суперечностей у показах головного свідка — Є. Олдаковського. Визначенням Спеціальної колегії Верховного Суду УРСР від 4 листопада 1936 р. «справу» повернули зі стадії попереднього слідства на дослідження. 13 грудня того ж року слідча справа М. Шемелевського знову опинилася у Чернігівському обласному НКВД. Відтак потрібно було підкріпити обвинувачення додатковими показами свідків¹¹⁹.

Як наслідок — 11 січня 1937 р. відповідний запит чернігівських енкаведистів був спрямований до місць утримання засуджених «пеовяків» — «колега» М. Шемелевського по міфічній «контрреволюційній роботі» у Мархлевському районі — Є. Олдаковського, Б. Беганського, С. Богущевського у Севвостоклагере НКВД та Я. Саулевича в Ухто-Печорському виправно-трудовому таборі НКВД.

Цікаві свідчення колишніх польських комуністів й активістів польської роботи в УРСР, які утримувалися у циклопічному табо-

рі — Далекосхідному комбінаті. Протоколи допитів бранців (враховуючи відстань) надійшли до Чернігова лише на початку травня 1937 р. й лише після повторного запиту чернігівських енкаведистів. Так, 19 квітня 1937 р. в'язень Б. Беганський на запитання щодо приналежності до «ПОВ» М. Шемелевського категорично заявив: «Я стверджую, що Шемелевський членом “ПОВ” не був»¹²⁰. С. Богущевський також відмовився свідчити проти малоприємного йому Шемелевського — «по натурі гордовитого, що пишався своєю освіченістю», заявивши на допиті 21 квітня: «Щодо перебування Шемелевського в організації “ПОВ” мені нічого не відомо»¹²¹.

Амбівалентними були свідчення бранця Є. Олдаковського, який 3 квітня 1937 р. нібито однозначно стверджував: «Шемелевський був так само, як і я, членом “ПОВ” [...]». Одначе на прохання з'ясувати, чому на допиті 7 серпня 1935 р. він приховав від слідства безпосередню приналежність Шемелевського до «ПОВ», Євген Петрович доволі плутано відповів:

«На допиті 7 серпня 1935 р. я, згадуючи прізвище Шемелевського як близької до “ПОВ” людини, не назвав його членом організації на тій підставі, що у мене, на час першого мого свідчення, я недостатньо проаналізував роль Шемелевського як члена “ПОВ”, у процесі ж попереднього слідства й особливо судового засідання по нашій справі, для мене стала цілком ясною роль Шемелевського не як близької людини, а як безпосереднього члена “ПОВ”, що достатньо підтверджується його практичною роботою у Мархлевському районі».

Непереконливими були й додаткові свідчення Є. Олдаковського:

«Вважаю за необхідне додати, що, крім вищенаведених даних про Шемелевського як члена “ПОВ”, мене зміцнили у твердому переконанні щодо прямої приналежності Шемелевського до “ПОВ”, що склалося у мене на той час, мої бесіди під час судового засідання з моїми однодільцями Беганським та Маєм. У яких конкретних [фактах] виражалася наша бесіда, я зараз не пригадую»¹²².

За цих обставин чи не єдиною зачіпкою для чернігівських енкаведистів залишався вищезгаданий протокол допиту бранця Ухто-Печорського табору НКВД Я. Саулевича від 28 січня 1937 р. Документ надійшов до Чернігова на диво оперативно — ледь не через два тижні після звернення Чернігівського обласного управління НКВД.

¹¹⁸ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки.* — С. 131.

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 15, спр. 167, арк. 30.

¹²⁰ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, оп. 1, спр. П-15385, арк. 199.

¹²¹ Там само, арк. 200 зв.

¹²² Там само, арк. 195–196.

10 лютого 1937 р. помічник оперуповноваженого 3-го відділу УГБ УНКВД Чернігівської області Йориш, констатувавши, що вищезгаданим рішенням Спецколегії Верховного Суду УССР від 4 листопада 1936 р. передбачалося додатково допитати у «справі» М. Шемелевського як свідків вже засуджених «пеовяків» — С. Богушевського, С. Мая, Є. Олдаковського, Я. Саулевича, С. Станяшека та ін., виніс наступну ухвалу:

«1. Учтитывая, что допрос всех перечисленных свидетелей крайне затруднен, доставка их для допроса в Чернигов из Сиблага, Севвос-токлага и др. в настоящее время не может быть осуществлена, а на допрос их на месте необходимо весьма продолжительное время, между тем как обвин.[яемый] ШЕМЕЛЕВСКИЙ находится под стражей с 1/Х-1935 г.

2. В подтверждение инкриминируемых обвин.[яемому] ШЕМЕЛЕВСКОМУ преступных действий — дополнительно допрошена в качестве свидетеля по делу гр. ДЗЮБИНСКАЯ-БЕГАНСКАЯ Станислава Иосифовна, а также с последней учинена очная ставка с обвиняемым ШЕМЕЛЕВСКИМ; кроме того, к след.[ственному] делу приобщен протокол допроса САУЛЕВИЧА Яна Доминиковича, отбывающего наказание по приговору Спец. коллегии Киевского облсуда по ст. 54-7 и 11 УК УССР (к 10 годам лишения свободы) в Усть-Печорском ИТЛ, допрошенного в качестве свидетеля в порядке отдельного требования, показаниями коего ШЕМЕЛЕВСКИЙ в достаточной степени изобличен в совершенных преступлениях»¹²³.

На цій підставі тов. Йориш пропонував:

«Ограничиться дополнительно произведенными следственными действиями и дело после выполнения требования ст. 200 УПК УССР, в порядке ст. 204 УПК УССР — направит Прокурору по спец-делам для предания обвиняемого ШЕМЕЛЕВСКОГО суду»¹²⁴.

Втім, у своїх показах від 28 січня 1937 р. Ян Домінікович не був аж надто переконливим, змальовуючи «контрреволюційну діяльність» М. Шемелевського — зрештою, й реально він знав дуже небагато про цього колишнього функціонера Мархлевського польського району. Отже, потрібної слідству конкретики у його показах не було. За характеристикою Є. Олдаковського, пригадував Я. Саулевич, Шемелевський був «своєю людиною», тобто членом «ПОВ»; начальник адмінвідділу польського району відповідав за «примусову полонізацію українського населення». Крім того, за

¹²³ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 15, спр. 167, арк. 30.

¹²⁴ Там само, арк. 30–30 зв.

перебування Шемелевського керівником адмінвідділу, почалося виконання «іншої директиви “ПОВ” щодо легалізації польських релігійних гуртків терціарів й ружанцових гуртків». Мовляв, керівництво «ПОВ» прагнуло цією акцією забезпечити легалізацію «масових націоналістичних організацій» як майбутньої бази власної «контрреволюційної діяльності». Також М. Шемелевський нібито наклав адміністративне стягнення на якогось голову сільради (прізвища Я. Саулевич не пригадував) за відмову зареєструвати ці гуртки¹²⁵.

Далі пригадувати/вигадувати було нічого. Відтак, відповідаючи на чергове запитання сержанта держбезпеки Грундіна, Ян Саулевич відверто «пішов по колу»:

«Прямого контрреволюційного зв'язку з Шемелевським я особисто не мав, а заходи по контрреволюційній організації “ПОВ” я здійснював через Олдаковського Євгена, який керував роботою “ПОВ” по Волині й особливо по Мархлевському району, що з нього “ПОВ” мало на увазі утворити плацдарм для боротьби з Совладом [...]. Повторюю, що з розмов з Олдаковським, Шемелевський був вказаний мені, як «своя людина». Це слід розуміти з прийнятої умовної мови у керівництві “ПОВ” — своєї людини, як члена організації “ПОВ”...»¹²⁶.

У судовому засіданні Спецколегії Чернігівського обласного суду 7–8 березня 1937 р. оскаржуваний М. Шемелевський не лише вперто заперечував інкриміновані йому «злочини», не лише відвів офіційного захисника «тов. Лаптьова», самовпевнено взявши на себе його функції — «*нідсудний Шемелевський заявив, що від оборонця, який приймає участь в справі, відмовляється і приймає оборону на себе*», а й рішуче відкинув покази проти нього свідка Я. Саулевича, зауваживши: «Покази свідка Саулевича неправдиві. Я з ним ніколи ніяких розмов не вів»¹²⁷. Очевидно, йшлося про «контрреволюційні» розмови.

У написаній 15 березня 1937 р. у Чернігівській в'язниці касаційній скарзі на вирок спецколегії Чернігівського облсуду від 7–8 березня, згідно з яким його засудили до семи років таборів з конфіскацією майна й поразкою у правах на три роки, Михайло Шемелевський, серед іншого, спростовував й свідчення проти нього Я. Саулевича.

¹²⁵ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, оп. 1, спр. П-15385, арк. 139–140.

¹²⁶ Там само, арк. 140 зв.

¹²⁷ Там само, арк. 171.

Враховуючи особливості автентичного документа, подаємо його фрагмент мовою оригіналу з мінімальною правкою (скорочені й недописані слова доповнені у квадратних дужках):

«Следств[енные] органы, приобщив к делу показания осужденного и отбывающего давно уже наказание Саулевича, допросили на 17-том месяце моего заключения быв[шую] жену осужденного члена к-р ПОВ Беганского — гр[аждан]ку Дзюбинскую и, полагая, что этими свидетельскими показаниями моя принадлежность и причастность к к-р нац[ионалистической] деятельности полностью доказана, направили вторично дело мое в Черн[иговскую] Спецколлегия для повторного слушания [...]. 1) В приговоре указано, что я вел систематически к-р агитацию среди работников Мархлевского райисполкома в присутс[т]вии членов к-р ПОВ Олдаковского, Беганского и Саулевича [...]. 4) Суд неправильно отметил, что Саулевич был тоже работником райисполкома. Саулевич в Мархлевском р[ай]оне на практической работе никогда при мне не работал. Я всего в жизни видел и говорил с ним в 1925 году, еще до организации Марх[левского] р[ай]она — всего два раза. Он как инструктор ЦК нацменов приехал в 1925 году проверять работу в г. Житомире, был в окрисполкоме, где я работал тогда инструктором, и если я тогда, 12 лет тому назад, имел с Саулевичем разговор — только лиш[ь] в части советизации всего населения, но не в коем случае полонизации укр[аинского] населения. Это ни чем не подкреплен[н]а[я] лож[ь] осуж[денного] члена к-р ПОВ Саулевича — ибо я работал открыто на глазах у всех: окрпарткома, окрисполкома и всей советской общественности и проводить в практической своей работе полонизацию украинского населения в быв[шем] Мархлевском р[ай]оне — это, значит, говорить глупость, ибо никаких конкретных фактов этой полонизации в следств[енных] материалах нет и быть не может [...].»¹²⁸...

Союзником М. Шемелевського в оскаржуванні вироку Спецколегії Чернігівського облсуду від 7–8 березня 1937 р. виступив член цієї Спецколегії Мостовий, який в особливій думці від 8 березня того ж року висловив власну незгоду з колегами.

У документі йшлося:

«С приговором Спецколлегии не согласен по следующим мотивам:

Осужденный ШЕМЕЛЕВСКИЙ органами следствия был привлечен к ответственности [...] за то, что он состоял членом польской контрреволюционной организации “ПОВ” и проводил организованную националистическую работу, направленную против Советской Власти.

¹²⁸ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 15, спр. 167, арк. 38 зв. – 39, 39 зв., 40 зв. – 41.

11 августа 1936 г. Спецколлегия Черниговского областного суда, рассматривая в закрытом судебном заседании дело ШЕМЕЛЕВСКОГО, пришла к заключению о необходимости допроса в судебном заседании основного свидетеля по делу — ОЛДАКОВСКОГО — и постановила добавить в следующее судебное заседание отбывающего наказание в Сев.[еро-] Вост.[очном] лагере ОЛДАКОВСКОГО [...]. Спецколлегия Верховного Суда УССР, рассматривая это дело в надзорном порядке и выявив, что ОЛДАКОВСКИЙ в своих показаниях на предварительном следствии и на очных ставках с ШЕМЕЛЕВСКИМ дал не совсем конкретные данные об участии ШЕМЕЛЕВСКОГО в [...] “ПОВ”, своим определением от 4 ноября 1936 г. отменила постановление Спецколлегии Черниговского областного суда и, направляя дело для дополнительного расследования, предложила допросить в качестве свидетеля по делу БОГУШЕВСКОГО, МАЯ, СТАНЯШЕКА, САВУЛЕВИЧА (sic!), ПОЛИКОВСКОГО, МАРЦЫШЕВСКОГО и др., которые, по показаниям ОЛДАКОВСКОГО, были связаны с ШЕМЕЛЕВСКИМ по совместной работе в Мархлевском районе и возможно знают о его к.[онтр]р.[еволюционной] деятельности [...].»¹²⁹.

Однаке, наголошував Мостовий, органи слідства знехтували приписами Верховного Суду УССР й доволі обмежилися лише допитом Я. Саулевича й свідка С. Дзюбинської-Беганської. У судовому ж засіданні 7–8 березня 1937 р., зауважував правник, з'ясувалося, що обвинувачений М. Шемелевський перебував у ворожих стосунках зі свідком С. Дзюбинською-Беганською. Стосовно ж показів Яна Домініковича в особливій думці йшлося:

«Показания САВУЛЕВИЧА ввиду его недостатка в судебное заседание не были перепроверены и уточнены. Вообще же его показания о к. р. деятельности ШЕМЕЛЕВСКОГО неконкретны и не могут быть положены в основу при вынесении приговора, тем более обвинительного [...].»¹³⁰.

Завершувався документ такою пропозицією:

«На основании изложенного, я считаю необходимым дело ШЕМЕЛЕВСКОГО вторично направить на следствие и его к. р. деятельность подтвердить не только показаниями ДЗЮБИНСКОЙ, но и лицами, работавшими вместе с ШЕМЕЛЕВСКИМ в бывшем Мархлевском районе, где он проводил националистическую работу»¹³¹.

23 квітня 1937 р. Спецколегія Верховного Суду УССР розглянула у касаційному порядку вирок Спецколегії Чернігівського

¹²⁹ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 15, спр. 167, арк. 36–37.

¹³⁰ Там само, арк. 37.

¹³¹ Там само.

облсуду від 8 березня того ж року у «справі» М. Шемелевського, якого засудили на сім років таборів за те, що він

«провадив к. р. агітацію націоналістичного змісту, вихваляючи польський націоналізм, і провадив к. р. агітацію проти Радвлади, маючи близькі стосунки з засудженими тепер к. [онтр]р. [еволуціонерами] націоналістами Олдаковським, Саулевичем та ін.»

Ухвалили:

«Каскаргу частково задоволити та вирок скасувати, а справу передати на новий розгляд зі стадії досудового слідства в іншому складі суду. Захід запобігання залишити утримання ШЕМЕЛЕВСЬКОГО під вартою. Ухвала остаточна»¹³².

29 серпня 1937 р. Спецколегія Верховного Суду УССР спрямувала заступнику наркома юстиції республіки інформаційне повідомлення, що справа по обвинуваченню громадянина М. Й. Шемелевського 7 серпня 1937 р. за № 834 відправлена до Спецколегії Чернігівського обласного суду для розгляду у судовому засіданні. Висловимо припущення, що цей черговий судовий розгляд таки не відбувся — «небільшовицькі» темпи здійснення «революційної законності» за доби «загострення класової боротьби» не влаштували «кремлівського горця». На думку Й. Джугашвілі (кличка — Сталін), режим потребував спрощених юридичних процедур ...

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому по ССРСР) принципове значення має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ ССРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим й розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в ССРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України¹³³.

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали:

«А) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...];

¹³² ЦДАВО України, ф. 24, оп. 15, спр. 167, арк. 51–52.

¹³³ Текст наказу та закритого листа див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 15–44.

- б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в ССРСР;
- в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в ССРСР;
- г) політемігранти та політобмінняні з Польщі;
- д) колишні члени ППС та інших польських антисоветських політичних партій;
- е) найактивніша частина місцевих антисоветських націоналістичних елементів польських районів»¹³⁴.

Наказ НКВД ССРСР № 00485 містив і такий пункт:

«Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВД ССРСР»¹³⁵.

Це означало новий термін позбавлення волі, а часто й розстріл.

Так, наприклад, звітуючи Москві про викорінення «агентури іноземних розвідок» на території Чернігівської області, тамтешнє управління державної безпеки доповідало про арешт 860 осіб внаслідок операції «Поляки», що тривала у другій половині 1937 р. Причинами арешту слугували такі: націоналістична діяльність й підозра у шпигунстві (425 осіб); перебіжчики (134); реемігранти (108); зв'язки з польськими консульствами (85); костьольно-куркульський елемент (77); контрабандисти (19); тощо. Національний склад заарештованих у цій операції був доволі різноманітний: українців — 400, українців-галичан (sic!) — 31, поляків — 233, росіян — 23, представників інших національностей — 173. Переважання українців серед ув'язнених пояснюється наявністю серед них численних перебіжчиків та реемігрантів. 1937 р. «з'ясувалося», що українці, які легально чи нелегально перетнули советсько-польський кордон, підписали собі ледь не стовідсотково смертний вирок¹³⁶.

На початок 1937 р. у Чернігівській області нараховувалося 2224 поляки, включно з дітьми. Отже, за друге півріччя чекісти репресували на Чернігівщині кожного десятого поляка¹³⁷.

¹³⁴ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 16.

¹³⁵ Там само. – С. 17.

¹³⁶ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. – С. 304.

¹³⁷ Див.: Кульчицький С. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. (До 50-річчя операції «Вісла») / Упоряд. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – С. 17.

Під виконання злочинного наказу № 00485 потрапив й ув'язнений Ян Саулевич. 22 вересня 1937 р. позасудовим рішенням наркома внутрішніх справ М. І. Єжова та Прокурора ССРСР А. Я. Вишинського (протокол № 34) Я. Саулевич у групі 44 «польських контрреволюціонерів» — на підставі відповідного подання центрального апарату НКВД УСССР — був засуджений до вищої міри покарання й невдовзі убитий¹³⁸.

Дата виконання вироку згодна. Якщо припустити, що бранець, за тогочасною практикою енкаведистів, був повернутий до Києва з таборів для «дослідження» його «справи» й з'ясування додаткових подробиць «контрреволюційної діяльності», що їх, мовляв, він приховав від «слідства» у 1934–1935 рр., то, вірогідно, його розстріляли у Києві уночі 25 вересня 1937 р. Принаймні саме тоді (за виявленими нами даними) у Київській внутрішній тюрмі НКВД убили щонайменше двох осіб з розстрільного списку 44-х «польських контрреволюціонерів», страчених за вищезгаданим позасудовим рішенням М. І. Єжова — А. Я. Вишинського, а саме: Лева Михайловича Копанського (1888–1937), етнічного росіянина й колишнього дворянина, «учасника контрреволюційної націоналістичної й шпигунської організації у Києві», а також останнього київського ксьондза 1930-х років, настоятеля костьолів св. Олександра та св. Миколая Сигізмунда Квасневського (1877–1937)¹³⁹. Похований Я. Саулевич, як і тисячі інших жертв комуністичного терору, у безіменній могилі — згодом у київському передмісті Биківні ...

На користь саме такої версії побіжно свідчить й документ, яким постфактум легітимізувалася крадіжка майна сталінською державою невинно убієнних жертв її політичного режиму. Йдеться про протокол № 205 засідання особливої Трійки УНКВД Київської області від 23 березня 1938 р. з єдиним пунктом порядку денного — «О конфіскації имуществ, принадлежащего осужденным по приговору НКВД Союза ССР и прокурора Союза ССР

по первой категории» (тобто розстріляних) — й лаконічною у своїй простоті ухвалою: «Имущество, лично принадлежащее осужденным, конфисковать». У цьому переліку (тільки по цьому протоколу) лише (!) 654 прізвища страчених Управлінням НКВД по Київській області. Ян Домінікович Саулевич майже завершує список під № 647¹⁴⁰ ...

Наказ № 00485 ще раз й фатально-примхливо й востаннє поєднав долі колишнього секретаря Мархлевського райвиконкому М. Шемелевського та його колишнього керівника — заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК Я. Саулевича. Адже убивству Я. Саулевича передував ще один злочин — розстріл М. Шемелевського.

Набридливого й впертого в'язня «органи» прирекли на страту позасудовим рішенням тих самих осіб — очільника НКВД ССРСР М. І. Єжова й Прокурора ССРСР А. Я. Вишинського — від 13 вересня 1937 р. (протокол № 19).

20 вересня 1937 р. у Чернігові був складений такий акт, вартий наведення як виразний документ того страшного часу:

«Я, комендант Черниговского Областного Управления НКВД — Сержант Государственной Безопасности — ФИЛЕНКО, в присутствии Черниговского Областного Прокурора — тов. САВРАНСКОГО, Начальника Черниговской Оперативной Группы УГБ — тов. ГОВЗМАНА — и Начальника Внутренней Тюрьмы УГБ ЧОУ НКВД — тов. ДРОБОТИ, сего числа, на основании решения Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР — Генерального Комиссара Государственной Безопасности тов. ЕЖОВА, Прокурора Союза ССР — тов. ВЫШИНСКОГО, предписания Народного Комиссара Внутренних Дел УСССР — Комиссара Государственной Безопасности II-го ранга — тов. ЛЕПЛЕВСКОГО от 19 сентября 1937 г. № 10778 — и приказа Начальника Черниговского Облуправления НКВД — Капитана Государственной Безопасности — тов. КОРНЕВА от 20/IX-37 г. № 36982 — привел в исполнение приговор над осужденным к Высшей Мере Наказания — РАССТРЕЛУ — ШЕМЕЛЕВСКИМ Михаилом Иосифовичем, 1890 г. рождения, в чем и составлен настоящий акт в 3-х экземплярах»¹⁴¹.

Подібний акт київські енкаведисти мали скласти й про страту (убивство) Я. Саулевича.

¹³⁸ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки*. — С. 149; *ГДА СБ України*, ф. 5, оп. 1, спр. 465, арк. 92–93.

¹³⁹ *ГДА СБ України*, ф. 6, оп. 1, спр. 60780-ФП, арк. 196–197; *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму*: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н. С. Рубльової // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. — 2003. — № 2 (21). — С. 396–397.

¹⁴⁰ Див.: *Биківнянські жертви, або як працювала «Вища двійка» на Київщині*: Док. та матеріали / Авт.-уклад. А. І. Амонс; С. І. Білокін, передм., О. С. Кавуненко, передм. — К., 2007. — С. 316.

¹⁴¹ *ГДА СБ України, м. Чернігів*, ф. 6, оп. 1, спр. П-15385, арк. 213–214.

«Справа» Я. Саулевича мала продовження й після його загибелі. Принаймні її матеріали використовувалися для обвинувачення його колишніх колег по роботі. Так, 15 грудня 1937 р. у Харкові органи НКВД затримали начальника сектору кадрів Укр-автогентресту Саву Георгійовича Ялі (1895–1938) — йому інкримінувалася участь у «Контрреволюційній грецькій повстанській організації». Він був етапований до столиці УСРСР й 25 грудня опинився у Києві. Втім, 26 лютого 1938 р. в'язня знову відправили до Харкова — мовляв, там провадилося слідство у справі осіб, пов'язаних з ним «контрреволюційною діяльністю»¹⁴².

Сава Георгійович Ялі свого часу відігравав провідну роль у здійсненні більшовицької політики «коренізації» у середовищі греків Маріупільщини. 1917 р. його обрали секретарем Сартанської волосної ради Маріупольської округи. Після вступу до РКП(б) у червні 1918 р. працював у Катеринославському губернському комітеті советів селянських і червоноармійських депутатів. З червня 1919 р. по березень 1920 р. перебував у Червоній армії. Демобілізувавшись з РСЧА, упродовж 1920–1922 р. обіймав посаду голови Сартанського РВК; у 1922–1924 рр. — на різних посадах у Маріупільському окрвиконкомі. 15 грудня 1925 р. введений до складу Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК й очолив її грецьку секцію. Обіймаючи цю посаду упродовж 1925–1929 рр., а також співпрацюючи з ЦКНМ у 1930–1933 рр., всебічно сприяв економічному відродженню грецьких селищ, здійсненню політики «коренізації» у місцях компактного проживання греків, створенню грецьких національних районів і сільрад в УСРСР, впровадженню політики «грецизації». Відіграв помітну роль у вивченні й популяризації історії греків Маріупільщини¹⁴³. Надрукував декілька десятків статей з історії українських греків¹⁴⁴ й книгу «Гре-

ки в УСРСР» (1931)¹⁴⁵. У 1931–1933 рр. був співробітником Раднацмену Наркомосвіти УСРСР, з 1933 р. працював економістом у Харкові.

Очевидно, праця С. Г. Ялі у ЦКНМ й особисте знайомство з «польським шпигуном» та «контрреволюціонером» Я. Саулевичем додатково обтяжували долю ув'язненого. Відомі методи енкаведистського «слідства» змушували в'язнів до самообмовлення й подання фальшивих свідчень щодо знайомих, колег по роботі й навіть близьких родичів.

30 грудня 1937 р. Сава Георгійович власноручно підписав черговий протокол допиту, складений начальником відділення 3-го відділу УГБ НКВД УСРСР старшим лейтенантом держбезпеки Шмальцем (двозначний запис наприкінці протоколу мав засвідчувати його автентичність: «Записано з моїх слів вірно й мені прочитано, у чому й розписуюсь. С. Ялі»)¹⁴⁶. Ув'язнений розповів, як потрапив на роботу до ЦКНМ при ВУЦВК. У 1924–1925 рр. він працював завідувачем культпропвідділу Маріупільської округової ради професійних спілок, навчався у Харківському інституті народного господарства. Саме у цей період С. Г. Ялі й познайомився з заступником голови ЦКНМ Я. Саулевичем, який й залучив освіченого українського грека до обстеження грецьких районів Маріупільської округи, а невдовзі й рекомендував його на посаду до Центральної комісії нацменшин. Після розмови з завідувачем підвідділом нацменшин агітпропу ЦК КП(б)У С. Г. Лазовертом¹⁴⁷ й відбулося це призначення¹⁴⁸.

Втім, з'ясування об'єктивних подробиць біографії С. Ялі не цікавило слідчого. Натомість з протоколу нібито випливало, що «учасники польської контрреволюційної організації Саулевич й Лазоверт» сприяли антисоветській роботі в'язня. Енкаведист

¹⁴² ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 7–8, 317–320.

¹⁴³ Див., напр.: Якубова Л. Д. *Маріупільські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 331 с.

¹⁴⁴ Ялі С. Г. *Кінець 1918 і начало 1919 г. в подполье* // Приазовская правда (Маріуполь). – 1923. – 14 марта; Його ж. *Краєзнавча робота нацменшостей* // Краєзнавство (Харків). – 1927. – № 1. – С. 16–17; Його ж. *Про роботу серед греків України* // Вісті ВУЦВК. – 1927. – № 6; Його ж. *До справи вивчення грецького населення на Україні* // Краєзнавство. – 1927. – № 2. – С. 30–33; Його ж. *Маріупольська округа: Про грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства* // Крає-

знавство. – 1928. – № 2/3. – С. 53–55; Його ж. *У нас і в Греції (до проблеми грецької мови)* // Культура і побут: Додаток до «Вістей ВУЦВК». – 1928. – 9 червня. – № 23. – С. 1–2; Його ж. *До історії грецької колонізації на Україні* // Краєзнавство. – 1928. – № 6/10. – С. 57–68; та ін.

¹⁴⁵ Ялі С. *Греки в УСРСР*. – Х.: Центридава народів СРСР, Всеукр. філія, 1931. – 208 с.

¹⁴⁶ ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 95.

¹⁴⁷ Свідницький А. І. *Запам'ятаємо їх живими: [С. Г. Лазоверт]* // Комуніст України. – 1990. – № 4. – С. 84–86.

¹⁴⁸ ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 56–57.

Шмальц вимагав «правдивих показів». І власноручно їх фабрикував. «У Центральній комісії нацмену при ЦВК УССР я працював під безпосереднім керівництвом Саулевича. Для нього, дуже розвинutoї людини, невдовзі після того, як я приступив до праці у Центральній комісії, стало зрозумілим, що я є грецьким націоналістом й використовую своє становище у шпигунських цілях»¹⁴⁹, – стверджував Сава Георгійович. Вже 1927 р. він, мовляв, «відверто поінформував Саулевича щодо розпочатої роботи зі створення грецької контрреволюційної організації». За відомими лише сталінським чекістам «законами конспірації», Ян Домінікович «позитивно відреагував» на це повідомлення свого підлеглого й, у свою чергу, заявив йому, що в Україні «існує польська націоналістична організація й проводить велику роботу серед поляків».

Щільна й конструктивна співпраця польського й грецького «контрреволюціонерів» тривала, мовляв, до 1929 р., коли їхні життєві шляхи розійшлися:

«Саулевич надавав мені серйозну допомогу, надаючи вказівки щодо забезпечення своїми людьми основних ділянок культурного фронту у Маріуполі з тим, щоби через них проникнути у грецьке село й розгорнути там контрреволюційну роботу. Саулевич ділився зі мною, що шляхом використання польських культурних установ, польській організації вдалося розгорнути велику антисоветську роботу. Досвід роботи польської організації, використаний нами, був дуже цінним. Допомога нашій організації з боку Саулевича й учасника польської організації Лазоверта, тоді завідувача підвідділом нацмену ЦК КП(б)У, знайшла свій вираз у тому, що завдяки ним було проведено низку призначень наших людей у грецькі райони на керівну роботу. Саулевич був також організатором польської шпигунсько-диверсійної роботи. Я інформував його з усіх питань, що цікавили польську організацію, щодо становища у грецьких районах»¹⁵⁰.

В обвинувальному висновку у «справі» С. Г. Ялі йому інкримінувалася участь у «грецькій контрреволюційній організації», яка поклала собі за мету «створення грецької націоналістичної республіки на Приазовському узбережжі, під протекторатом Греції, шляхом насильницького відторгнення частини території ССР у момент виникнення війни ССР з однією з капіталістичних країн» (чи не з Грецією як потенційним агресором?). У тому ж документі стверджувалося, що Сава Ялі, використовуючи власне становище

¹⁴⁹ ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 91.

¹⁵⁰ Там само, арк. 92–93.

Група поляків — делегатів ІХ Всеукраїнського з'їзду Советів (м. Харків, 3–10 травня 1925 р.).

Стоять зліва направо: **Рох Соболевський** (голова Буртинської сільради Шепетівської округи), **Томаш Домбаль**, **Віталій Вонсовіч** (член польської сільради й голова Комітету взаємодопомоги Нового Заводу), **Юзеф Вілчинський** (голова зразкового Софіївського райвиконкому Криворізької округи), **Станіслав Лежевський** (робітник Дніпровської фабрики у Кам'янському).

Сидять — 1-й ряд: **Болеслав Скарбек** (член Польбюро ЦК КП(б)У), **Біб'яна Музика** (член Вітавської сільради Вінницької округи), **Самуїл Лазоверт** (керівник Польбюро ЦК КП(б)У), **Евген Олдаковський** (голова Волинського губернського бюро національних меншин), **Станіслав Фолоф** (голова Бобрицької сільради Коростенської округи).

Сидять — 2-й ряд: **Юзеф Теодор** (керівник Центрального польбюро НКО УССР), **Ян Саулевич** (член Президії ЦКНМ), **Антін Громіцький** (член Польбюро ЦК КП(б)У), **Миколай Філіповський** (голова Подільського губбюро нацменшин).

Фото з газети «Сіерп» (24 травня 1925 р.).

завідувача Грецькою секцією Центральної комісії нацмену при ЦВК УССР, «провадив шкідницьку роботу на культурному фронті, зривав колективізацію у грецьких національних районах й вербував антисоветськи налаштованих осіб до складу контрреволюцій-

ної організації». Справа спрямовувалася на розгляд НКВД ССРСР на підставі наказу того ж репресивного відомства № 00485 (сумнозвісного «польського наказу»)¹⁵¹.

7 лютого 1939 р. рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора ССРСР Сава Георгійович Ялі був засуджений до вищої міри покарання — розстрілу. Убили його у Харкові 28 квітня 1938 р.¹⁵²

Реабілітований Ян Саулевич значно пізніше решти головних «фігурантів» так званої справи «Польської Військової Організації» в УССР 1933–1935 рр. — Б. Скарбека-Шацького (реабілітованого 27 лютого 1958 р.), С. Лазоверта (21 липня 1956 р.), сокурсника Саулевича 1915–1916 рр. по Харківському сільськогосподарському інституту й згодом «подільника» по «ПОВ» Костянтина-Теоділа Вишневського (17 січня 1958 р.) та ін.; а також й колишнього колеги по роботі у Центральній комісії національних меншин при ВУЦВК С. Г. Ялі (реабілітованого 10 лютого 1959 р.). Сталося це, очевидно, за браком близьких (чи навіть і далеких) родичів «хрещеного батька» Мархлевського району, які б вчасно заопікувалися його реабілітацією. Адже на момент арешту Я. Саулевич був уже розлучений зі своєю дружиною, лікарем Олександрою Татарською. Дітей від шлюбу у нього не було. Його мати, за деякими відомостями, як і раніше, мешкала 1934 р. у власній садибі Гаспарі у «буржуазній» Латвії. Щоправда, зв'язок з нею син втратив ще 1927 р. — за сім років до власного ув'язнення й засудження.

26 квітня 1990 р. Судова колегія з кримінальних справ Верховного Суду УССР розглянула у судовому засіданні кримінальну справу за протестом першого заступника Прокурора УССР на вирок Спецколегії Київського обласного суду від 8 червня 1935 р., згідно з яким колишній начальник відділу Саратовського крайового земельного управління Ян Домінікович Саулевич, 1897 р. народження, член КП(б)У з 1924 р. по 1934 р. (виключений внаслідок «чистки»), був засуджений до десяти років позбавлення волі з поразкою у правах на п'ять років. Протест був задоволений, вирок від 8 червня 1935 р. стосовно Саулевича скасовий, а справу щодо нього припинено «за відсутністю у його діях складу злочину»¹⁵³.

¹⁵¹ ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 201–202.

¹⁵² Там само, арк. 326.

¹⁵³ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 337–338.

Валерій Левченко, Едуард Петровський
(Одеса)

«Арештувати як українського есера...»

(до біографії професора філософії та педагогіки
Одеського державного університету Михайла Гордієвського)

Levchenko V., Petrovskyi E. «To arrest as Ukrainian social revolutionary» (to the biography of Mykhailo Hordievskyi, a professor of philosophy and pedagogics of Odessa State University).

Based on the unknown documents of former Soviet security services, the authors reconstructed the milestones of political and scientific activity of Mykhailo Hordievskyi, a professor of philosophy and pedagogic of Odessa State University.

Багатогранна історія Одеського університету, одного з найстаріших та відомих вищих навчальних закладів України, вже понад 140 років славиться своїми традиціями, науковими школами і педагогічними кадрами. Тисячі випускників проводили дослідження в стінах університету та за його межами. Багато з них стали видатними вченими, які працею визначали якість наукового і освітнього статусу закладу в різні періоди його існування. Найбільших трансформацій університет зазнав у перші десятиліття після встановлення радянської влади. Ліквідація Імператорського Новоросійського університету (ІНУ), створення Одеського інституту народної освіти (ОІНО), поновлення діяльності університету у статусі Одеського державного (ОДУ) — це лише зовнішні ознаки змін, пов'язаних з експериментами більшовиків у сфері вищої освіти. Їх внутрішня сутність визначалася бажанням лідерів російського більшовизму поставити наукові дослідження на службу ідеологічним концепціям, проголошеним більшовицькою партією.

В процесі реалізації цього завдання, поряд із вихованням нових наукових кадрів, у різний спосіб відбувалася заміна представників старої генерації вчених. Однією з форм стала заборона займатися викладацькою роботою, дослідницькою працею та публікувати її результати. Дехто з науковців змушений був виїхати поза межі України й назавжди або на тривалий час припинити наукову роботу.

Зручним способом усунення багатьох «колишніх» вчених та педагогів стали політичні репресії. Часто вони супроводжувалися подальшим вилученням наукових праць та заборонаю згадувати ім'я ненависної владі «ворога народу». Саме через це у небутті